

AMASYALI HÜSEYİN HÜSAMEDDİN'İN TEMEL ADLI ESERİNİN BİRİNCİ CÜZ'Ü

*Erol ÖZTÜRK**

ÖZET

Amasyalı Hüseyin Hüsameddin tarih ve dil konularında önemli çalışmalar yapmış bir yazardır. Şiirler yazmış, Arapça ve Farsçadan tercüme yapmıştır. II. Meşrutiyetin ilanından sonra İstanbul'a gelerek Evkaf Nezaretinde Arapça ve Farsça mütercimi olmuştur. Niksar, Köprü, Osmaniye, Refahiye gibi beldelerde resmî görevlerde de bulunmuştur. Türk Dil Kurumu ve Türk Tarih Kurumu üyesi olan yazar daha çok Amasya Tarihi adlı 12 ciltlik eseriyle tanınmaktadır. 1926 yılında Temel adlı bir çalışmanın birinci bölümünü tamamlamış ve İstanbul'da Arşak Matbaası'nda yayınlamıştır. Yazar eserinde Türk diline o zamana göre çok yeni ve farklı bir açıdan yaklaşmış, Türkçe kelimelerin kökenlerini Arap dilinin kurallarına göre açıklamaya çalışmıştır. Türkçe kelime kökleri ve bu köklerden yapılmış yeni kelimelerle ilgili çok sayıda örneğe yer verilmiştir. Eserde Türkçe dünya dillerinin anası kabul edilmiş, dil tarihi ile ilgili ilgi çekici tespitler yapılmıştır. Bu tespitler Atatürk döneminde ortaya atılan Güneş Dil Teorisindeki fikirlere benzemektedir. Belki de Hüseyin Hüsameddin'in Temel adlı eseri ve buna benzer eserler Atatürk'ün dilde yenileştirme ve sadeleştirme çabalarına fikirler vererek destek olmuşlardır. Eserde Türk dilinin sesleri, seslerin grupları, harfler, harflerin manaları, hareketler gibi konulara yer verilmiştir. Son bölümde ak kelimesi hakkında bir uygulamaya yer verilmiştir. Eser, Türkçenin tarihi ve grameri konusunda bilinenin dışında fikirler ihtiva eder. Ayrıca eserde pek çok yeni gramer terimi de kullanılmaktadır. Bu yazıda Temel'in birinci cüzünün metni sunulmuş ve yazarın bu konudaki fikir ve değerlendirmeleri toparlanmıştır.

Anahtar kelimeler: Hüseyin Hüsameddin, Temel, Türkçe

FIRST SECTION OF TEMEL BY HÜSEYİN HÜSAMEDDİN OF AMASYA

ABSTRACT

Hussain Hüsameddin of Amasya is a writer carried out significant works on history and language. He wrote poems, made translations from Arabic and Persian. He came to Istanbul After the Constitution II and he was a translator of Arabic and Persian at

* Doç. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, El-mek: erolozturk@gmail.com

Directorate of Foundations. He were also found official positions in provinces such as Niksar, Köprü, Osmancık, Refahiye. He was a member of the Turkish Language Association and Turkish Historical Society and he is known for his book, *Temel*, comprised of 12 volumes. He completed the first part of *Temel* in 1926 and published it in İstanbul at The Arşak publishing house. The author reflected the Turkish language from a different and new approach. He tried to explain the origins of Turkish words according to the rules of the Arabic language. He gave many examples of Turkish word roots and new roots. The Turkish language is considered the mother of world languages in *Temel*. It provided interesting information about the history of the Turkish language. This information is similar to The Sun Language Theory's ideas put forward in the period of Atatürk. Maybe *Temel* was written by Hussein Hüsameddin and his other works supported Atatürk's efforts to modernize and simplify the Turkish language. The *Temel* explain such as vowel, sounds, voices groups, letters, letters meanings, etc. The last section contains an application from "ak" word. This book contains ideas outside of the well known in Turkish history and grammar. In addition, new grammar terms are used in this piece. In this study, the first chapter of the *Temel* written by Hussain Husameddin of Amasya was studied. This chapter includes the author's ideas and reviews.

Key Words: Hüseyin Hüsameddin, *Temel*, Turkish

Türkçenin grameriyle ilgili bilinen ilk eserler Karahanlılar döneminde Kâşgarlı Mahmut tarafından yazılan *Divânu Lügati't-Türk* ve bugün elimizde olmayan *Kitâb-ı Cevâhirü'n nahv fi Lügati't-Türkî* dir. Anadolu'da Bergamalı Kadri'nin yazmış olduğu *Müyessiretü'l-ulûm* adlı gramer kitabı Batı Türkçesinin kurallarını ele alan ilk eserdir. 19. yüzyılın ilk yarısında Keçecizâde Mehmet Fuad ve Ahmet Cevdet Paşa, Türkçenin ses ve yapı özelliklerini gösteren *Kavâid-i Osmâniyye* ve *Kavâid-i Türkiyye* adlı eserleri yazmışlardır. Arap gramerine bağlı olsalar da bu eserlerde yavaş yavaş Türkçe kurallardan bahsedilmeye başlanmıştır (Zülfikâr 1996: 312).

Özellikle "Arap alfabesinin elif, vav, ye ile sınırlı üç harfiyle Türkçenin sekiz ünlüsünün karşılanmasındaki zorluk (fethanın 'üstün' iki: a, e, kesrenin 'esre' iki: ı, i, zammenin 'ötre' dört türü olan: o, ö, u, ü), o günün gramerçilerini oldukça meşgul eden konulardan biridir. Bununla ilgili olarak gramerçiler yeni işaretler yanında yeni terimler bulma ihtiyacı da duymuşlardır (Zülfikâr 1996: 313). Bu noktada çalışmamızın konusu olan *Temel* adlı eserin elimizde bulunan 64 sayfalık birinci cüz'ü Türkçenin ses ve şekil bilgisi konularında (harf, hareke, nokta, sığa) çok sayıda yeni terim önermesi ve farklı bir gramer anlayışı ortaya koyması bakımından önemli bir kaynaktır.

Türkçe dil bilgisine dair bir eser olan *Temel*'in elimizde bulunan mukaddimesi (birinci cüz) 1926'da İstanbul Arşak Matbaası'nda neşredilmiş olup on üç ve on dördüncü sayfaları eksiktir. *Temel*'in yazarı mütercim, tarihçi, şair Hüseyin Hüsameddin 1869'da Amasya'da doğmuş, 1939'da İstanbul'da vefat etmiştir (Aydın 2007: I). Genç yaşta edebiyatla ilgilenmeye başlamış, tanınmış ilim adamlarından dersler almıştır. Asrî mahlasıyla yazdığı şiirleri vardır (TDEA 1998: 564). 1908 II. Meşrutiyetin ilanından sonra İstanbul'a gelerek Evkaf Nezaretinde Arapça ve Farsça mütercimi olmuştur. Niksar, Köprü, Osmancık, Refahiye gibi beldelerde resmî görevlerde de bulunmuş olan yazar, Türk tarihi ve dili üzerine çalışmalar yapmış, Arapça vakfiyeleri, Selçuklu ve Osmanlı Türklerine ait kıymetli yazı ve kaynakları tercüme etmiştir. Evkaf kayıtlarına ve mahkeme sicillerine dayanarak yaptığı araştırmalar vardır. Türk Tarih Encümeni (Türk Tarih Kurumu) ve

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/1 Winter 2013

Türk Dil Kurumuna üye olan yazar Hüseyin Hüsameddin'in Tarih Encümeni Mecmuası ve İkdam gazetesinde dile dair yazılmış birçok makalesi ve basılı üç eseri vardır. *Amasya Tarihi* adlı 12 ciltlik eseriyle meşhurdur (TA 1971: 419).

Yazar Türk dilinin çeşitli yönlerini keşfetmek için yıllarca uğraştığını, pek çok uygulamalar yaptığını, sonunda adını **Temel** koyduğu eserini yazdığını ifade etmektedir. Yazarın ifadesiyle eser Türk dilinde harflerin vaziyet ve ma'nalarını, kelimelerin teşkilât ve iştikaklarını keşf ve isbât eder (Hüsameddin 1926:1). Türk Ansiklopedisinde eserin 1926'da sadece mukaddimesinin yayımlandığı şeklinde bir bilgi mevcuttur (TA 1971: 419). Cüz'ün son sayfasında yer alan "*Temel, Türk dilinin dirilmesini, 'ilmî bir lisân hâline girmesini kendisine emel edinmiş bir eserdir. Ma'arif Vekâleti tarafından takdîr ve mu'âvenet, münevver Türklere de lâıyk olduğu rağbeti görürse ikinci kısmını da cüz cüz 'arz eder.*" ifadesinden diğer cüzlerin yazılıp yazılmadığı kesin olarak anlaşılmamaktadır. Yaptığımız araştırmalarda eserin bütün şekline veya başka bir cüz'ünün varlığına dair bir bilgiye ulaşılmamıştır.

Temel'in birinci cüz'ü, İfâde-i Merâm, Türk Dilinde Harfler ve Taksimatı, Temel ve Yedek Harfler, İydil Harfler, Harekeler ve Envâ'ı, Noktalar, Harflerin Ma'naları, Kelimelerin Teşkilâtı Sîgaların Envâ'ı ve İstilahâtı, Ak Kelimesi Hakkında Tatbikât bölümlerinden oluşmaktadır.

Ön sözde dilin tanımı ve önemi üzerinde durulduktan sonra "*Türk dili cihanda söylenen dillerin kökü denecek kadar eski, yüksek duygu veren dillerin güzel örneğidir. Evveli kestirilemeyen eski bir zamanda Pamir'den doğdu. Buradan cihana yayıldı. Çok boyların dili oldu. Türk boylarından iki büyük trenin dili diğerlerinden daha düzgün ve nârinidir. Düzgün dile Uygur dili, nârin dile Oğuz dili dendi. Türklük bu dillerde parlardı. Türkler bu dillerle yaşadı.*" (Hüsameddin 1926: 3) sözleriyle Türk dilinin tarihi ve kollarıyla ilgili değerlendirmeler de yapılmıştır. Hüseyin Hüsameddin'in bu noktadaki görüşleri Kâşgarlı'nın *Divânü Lügati't-Türk*'ündeki Türk dilini Oğuz ve Hâkaniye lehçeleri şeklinde iki kola ayırmasıyla aynıdır. Lehçelerle ilgili yapmış olduğu açıklamalardan da yazarın Kâşgarlı'nın eserine bağlı kaldığı anlaşılmaktadır. "*Oğuz dili cihâna kendisini tanıtan dillerden biridir. Düzgün teşkilâtı, sürgün kavâidi ile Türk dilinin nârin tenini sağlam temelini gösteren özüdür. Oğuzcanın parlak zamanında bu ince dile Oğuz dili dendi. Oğuz Han uruğunun dili oldu*" (Hüsameddin 1926: 3).

Hüseyin Hüsameddin Arap ve Fars dilleriyle mukayesesini de yaptığı Türk dilinin terim konusunda oldukça zengin bir dil olduğuna işaret etmektedir.

"*Temel'i daha açık anlatabilmek için vaz'ına mecbûr olduğum 'ilmî istilahları önce Arap dili üzre yazdım. Sonra mukâbil Türkçelerini bulup isti'mâl edebildim. Vaz' ettiğim istilahları Türk dilinden alınmış önrelerdir. Bunlar, şimdilik biraz garib ve gayri me'nûs görülseler de isti'mâl ve ülfet edildikçe Türklerin diline daha uygun, Arapça mukâbillerine nisbetle daha ince görülecekler. Me'nûs lügatler sırasına gireceklerdir*". (Hüsameddin 1926: 4) sözleri, yazarın Arap ve Fars dillerinden Türkçeye geçmiş terimler konusundaki düşüncelerini ortaya koymaktadır. Burada belirttiği ana düşünce, dünya dillerinin bir kaynaktan türediği ve bu kaynağın da Türk dili olduğu düşüncesidir. "*Öyle sanırım ki Temel kitabım cihanda söylenen dillerin bir menba'dan türemiş olduğunu isbât edecek kaideleri daha canlı gösterecek, hasseten Türk dilinin bir mizânı olabilecektir*" (Hüsameddin 1926: 3).

Yazar Türkçenin sözlük konusunda yaşadığı sıkıntılara da değinmiş, Türk dilinin kâmusu yapılırken bir mizânâ ihtiyacı olduğuna dikkati çekmiş, Temel adlı eserin bu ihtiyacı karşılayacak esaslar ortaya koyduğunu belirtmiştir. "*Temel'in birinci vazifesi, Türk dilinin ma'naları unutulmuş lafzları diğer dillere girmiş olmasından dolayı tebdilâta uğramış lügatlerini bulup çıkarmak onların iştikaklarını ma'nalarını kavaid-i lugâviye dairesinde tesbît ederek anlatmaktır*" (Hüsameddin 1926: 5).

Turkish Studies

Üzerinde yaptığı derin araştırmalarla Türk dilinin “girgin”, işlek, işlenmiş bir dil olduğu sonucuna varan Hüseyin Hüsameddin, Türkçenin bu yönüyle pek çok dili etkilediğine dikkat çekmiştir. “Teşkilâtı i’tibâriyle pek yüksek olan Türk dili pek çok dillere, hasseten Arap ve Fars dillerine pek ziyâde girgindir. Kur’an-ı kerîm’in içinde bile vardır. Bu kadar girginlik vaktiyle Turanîlerin, Aramîler, İranîler, İbrânîler hatta Hindîler ve Moğollar üzerinde pek ziyâde icrâ-yı nüfuz etmiş, bunların Türklerden hayli lügatler almış olduklarını göstermektedir” (Hüsameddin 1926: 5).

Yazarın kendi ifadesiyle eser iki bölümden (kot) oluşmaktadır. “*Temel iki kotdan mürekkebdir. Birinci kotu da ‘vâ, ikinci kotu isbâttir. Bunun için iki kısma ayrıldı. Da ‘vâları teşrih eden birinci parçaya obak, iddiaları tenvîr eden ikinci bölüğe sorak dendi*” (Hüsameddin 1926: 7).

“Obak” adı verilen birinci kısımda **harfler, üçükler, harekeler, kımlar, noktalar, manalar ve teşkilât** ele alınmıştır.

Harf için eski Uygur Türkçesinde kullanılan **ujak, üjek, üjik** (Caferoğlu 1993: 177) kelimelerine benzeyen **üçük** kelimesi kullanılmıştır. Harf, “*Taşdığı ma’nayı göstermede diğer bir harf ve harekeye muhtac olan lafdır.*” şeklinde tanımlanmıştır. Eserde Oğuz Türkçesinde kullanılan seslerin sayısı yirmi dört olarak verilmiştir. “*Üçükler Oğuz dilinde şekil i’tibâriyle yirmi dört sayılır ki şunlardır: ر ل ن. ك. غ. ق. ز. ص. س. ش. چ. ج. د. ط. ت. م. و. ف. پ. ب. ی. خ. ه. ا.*”

Eskiden beri dilimizde var olan sağır kef (ك, ك) üçükleri de ilâve edilerek üçüklerin sayısı yirmi altıya çıkar. Uygur dilindeki (ژ, ذ) üçükleri Oğuz dilinde yoktur. Bunun için (ژ) üçüğü Oğuz dilinde yerine göre (ذ, ی), ve (ژ) üçüğü de (چ) olur” (Hüsameddin 1926: 10).

ر ل ن. ك. غ. ق. ز. ص. س. ش. چ. ج. د. ذ. ط. ت. م. و. ف. پ. ب. ی. خ. ح. ع. ا. şunlardır. (Hüsameddin, 1926: 10).

Eserde sesler üç grupta ele alınmıştır. **Temel üçükler** “*Harf-i asliyye demektir. Bunlar Türk dilinin özü, bütün üçüklerin köküdür ki şunlardır: ا ب ج ک*” (Hüsameddin 1926: 10). **Yedek üçükler** “*Harf-i muâvene demektir. Temellerin peykidir. Ma’naların uyduğu yerlerde temellerin yerlerini tutar. Yedek üçükler temel ve iydil üçüklerin başkalarıdır. Bunlara yedekler denir*” (Hüsameddin 1926: 10). Eserde, temel seslerin yedekleri olarak kabul edilen sesler sıralanmış, örnekler de verilerek temel ve yedek seslerin doğurduğu anlam farkları ortaya konulmuştur. Bu bölümde Oğuz ve Uygur Türkçelerinin bazı ses özellikleri de zikredilmiştir (Bkz. Hüsameddin 1926: 11,12). **İydil üçükleri** “*Hurûf-ı mugayyire demektir. Temel ve yedeklerin mugâyiridir. Bunlar da (ر ل ن) üçükleridir, bunlara iydiller denir.*”

Harekeler başlığıyla ele alınan bölümde, *hareke, hece, kot, tepre, kım, nokta* terimleri açıklanmıştır. “*Üçükler taşdıkları ma’nalarını anlatabilmek için her hâlde bir harekeye, bir de teşkilâ muhtaktır. Harekesiz ve teşekkülsüz üçük ma’nasız birer hecedir. Böyle üçüklere hece denir. Hece kic vezninde hec kipinin sîga-yı muhalatasıdır. Hece, nâfi ve inkârı te’kîd eden ‘adettir. Temel usûlü üzre hece karışan demektir ki ma’nasız demek olur*” (Hüsameddin 1926: 15).

“*Harekeler üçüklere ma’na ruhunu veren onları okutan birer kottur. Harekenin Türkçesi tepre, daha kısası kımdır. Kımlar üçüklerin dilidir*” (Hüsameddin 1926: 16).

“*Tepre Türk dilinde hareke demektir. Masdarı tepremektir. Lâzımı teprenmek ma’nası tepretmektir. Kım da aynı ma’nayı bildirir*” (Hüsameddin 1926: 16).

“*Üçüklerden her biri alacağı kımlarla birer ses verir. Varlığını bildirir. Kımları gösteren üçükler (ا ب ج د) dir. Bunlara kımân ve kımânlar denir. Hurûf-ı sâite ya ‘ni sedâ veren sedâlî üçükler demek olur; e, a, o, i gibi. Üçüklerin ma’naları kımların nev’ine göre değişir.*”

Turkish Studies

“Üçükleri birbirinden ayıran kot noktadır. Noktanın tam Türkçesi “tem”dir. Et Tuhfetü’z-Zekiyye’de tam nokta ma’nasınadır. Bu tam katre ma’nasına olan “dam”dır. Damlamak tekâder etmek, damla damla akmak ma’nasınadır” (Hüsameddin 1926: 26).

“Ma’na karşılığında yora kelimesi kullanılmıştır. “Ma’na kiplerin ta’bîr ve ifade ettiği nesnedir. Laflardan kasd edilen de budur. Bunun için laf ma’nanın kalbi dendi. Ma’nanın Türkçesi “yora”dır. Yora Türk dilinde ma’na demektir” (Hüsameddin 1926: 26).

Kelimelerin Teşkilâtı Sîgaların Envâi ve Istilahâtı bölümünde kelimelerin oluşumları ile ilgili değerlendirmeler yapılmıştır. Bu bölüm **teşkilat** adını alır. Bu bölümde kurum, kuruş, kuruşât, kor, korlar, korât, vaz‘, yasim, yasık, yasin gibi terimler üzerinde durulmuştur.

Teşkilât konusunda **sîgalar** ele alınmıştır. Bu bölümde sîgaların kullanımlarına dair bir açıklamalar vardır.

Temel’in ilk cüz’ünün sonuç kısmında teşkilât bölümünde verilen bilgiler ışığında **ak** kelimesiyle *aka, akab, akat, akac, akaş, aksa, akas, akak, akan, akar, akal* kelimelerinin ilişkisi kurularak bir tatbikât yapılmıştır.

Yazar eserini bir dilekle tamamlamış, yapılacak tenkitleri beklediğini de ifade etmiştir. “Temel, Türk dilinin dirilmesini, ‘ilmî bir lisân hâline girmesini kendisine emel edinmiş bir eserdir. Bu emele hizmet ve yardım edecek münevverlerimizin âlimâne, sâlimâne tenkidlerini tenvirlerini dört gözle bekler.

Temel, Türk dilinin ve harsının yükselmesine büyük himmetler, kıymetli emekler bezl eden yüce Ma’rif Vekâleti tarafından takdir ve muâvenet, münevver Türklerden de Lâyık olduğu rağbeti görürse ikinci kısmını da cüz cüz ‘arz eder” (Hüsameddin 1926: 62).

Sonuç olarak; Yazar Hüseyin Hüsameddin’in bu eserde Arap ve Fars dillerinden Türkçeye geçmiş terim ve kavramlara Türkçe karşılıklar bulma hususunda önemli bir çaba sarf ettiği görülmektedir. Yazar Türkçenin yaşadığı kelime ve terim sıkıntılarına da dikkat çekmiş, Türk dilini zenginleştirmek için öneriler sunmuştur.

Eseri önemli kılan bir başka husus Türkçenin yenileşme ve sadeleştirilmesine yönelik fikirlerin filizlenmeye başladığı dönemde ortaya çıkmış olmasıdır. Atatürk’ün Dil İnkılabı’ndan önce bu denli yeni fikirlerin ortaya konulması Temel’i Türk dili tarihi içerisinde üzerinde durulması gereken bir noktaya getirmektedir.

Temel, Arap ve Fars dillerinden Türkçeye geçen kelimeleri Türkçe bir kısım vezinler ortaya çıkarmak suretiyle etimolojik açıdan izaha çalışan ilk örneklerden biridir.

Bütün bu sebeplerden hareketle yakın dönem Türk dili tarihi açısından önemli bir eser olan Temel’in birinci cüzünün metni dil araştırmacılarının ve Türkçenin kullanıcılarının dikkatine sunulmuştur.

Metin

Temel (Birinci Cüz)

(3) Öndül

Dil ağızda uzun ve yayvanca döşenmiş bir et parçası, ses ve harften işlenmiş insan lehçesidir ki söylenecekleri anlatır. İnsanlar insanlığını dil ile bilir. Milletler kendini dil ile tanırlar. Yüreklerin tercümanı, düşüncelerin papağanı dildir.

Türk dili cihanda söylenen dillerin kökü denecek kadar eski, yüksek duygu veren dillerin güzel örneğidir. Evveli kestirilemeyen eski bir zamanda Pamir’den doğdu. Buradan cihana yayıldı. Çok boyların dili oldu.

Turkish Studies

Türk boylarından iki büyük tirenin dili diğerlerinden daha düzgün ve nârinidir. Düzgün dile Uygur dili, nârin dile Oğuz dili dendi. Türklük bu dillerde parladı. Türkler bu dillerle yaşadı.

Oğuz dili cihâna kendisini tanıtan dillerden biridir. Düzgün teşkilâtı, sürgün kavâidi ile Türk dilinin nârin tenini sağlam temelini gösteren özüdür. Oğuzcanın parlak zamanında bu ince dile Oğuz dili dendi. Oğuz Han uruğunun dili oldu.

Türk dilinin inceliğini, hayret edilecek kurumunu anlatabilmek için onu yaratan harflerin hareketlerin hatta noktaların mahiyetlerini kuvvetlerini ve bunların birleşmesinden doğan ma'nalarını keşf ve isbât etmek lüzumu âşikârdır.

Bunları bulup anladıktan sonra Türk dilinin ne kadar 'ilmî (4) Arap ve Fars dilleriyle ne kadar münâsebetdâr olduğu anlaşılır. İstenildiği kadar 'ilmî ıstılahlar vaz'ına pek müsâid olduğu görülür.

Şimdiye kadar dilcilerimizin zihinlerini hakkıyla yormayan bu cihetleri keşf ve isbât edebilmek için yıllarca uğraştım. Pek çok tatbikler yaptım. Bulduğum usûl ve teşkilâtı anladığım derin ma'naları bildirmek için şu kitabı yazdım. Adını Temel-Esâs koydum.

Bulup anladığım usûlün ve ma'naların doğru olduğunu denemek için dilimize, telaffuz ve isti'mâlimize pek dikkat ettim. Sonra pek münâsebetdâr gördüğüm üç dilde ya'ni Türk, Arap, Fars dillerinde yazılmış lugâvî eserlere mürâcaat eyledim. Bulduklarımı bunlarla isbâta çalıştım.

Bütün usûl ve kavâidini yalnız Türk dilinin üzerinden çıkarmış olan Temel'i daha açık anlatabilmek için vaz'ına mecbûr olduğum 'ilmi ıstılahları önce Arap dili üzre yazdım. Sonra mukâbil Türkçelerini bulup isti'mâl edebildim.

Vaz' ettiğim ıstılahlar Türk dilinden alınmış önrelerdir. Bunlar, şimdilik biraz garib ve gayri me'nûs görülseler de isti'mâl ve ülfet edildikçe Türklerin diline daha uygun, Arapça mukâbillerine nisbetle daha ince görülecekler. Me'nûs lügatler sırasına gireceklerdir.

Öyle sanırım ki Temel kitabım cihanda söylenen dillerin bir menba'dan türemiş olduğunu isbât edecek kaideleri daha canlı gösterecek hasseten Türk dilinin bir mizânı olabilecektir.

Çünkü Türk dilinin kâmûs, ummanı yapılırken yazılacak lügatlerin doğru yâhud yanlış olduğunu bildirecek bir mizâna (5) herhâlde pek ihtiyâç vardır. Da'vâları tashîh edecek, şüphesiz mizândır. Temel bu mübrem ihtiyacı tatmin edecek esaslar bulmuştur. Temel'in birinci vazifesi, Türk dilinin ma'naları unutulmuş lafzları diğer dillere girmiş olmasından dolayı tebdilâta uğramış lügatlerini bulup çıkarmak onların iştikâklarını ma'nalarını kavaid-i lugâviye dairesinde tesbât ederek anlatmaktır.

Şimdiye kadar Türk dilinin kavâid-i iştikâkiyesi keşf ve tesbât edilemediğindendir ki Türk lügatleri hakkında söylenen sözler ifrâd ve tefriden kurtulamıyor. Tahminât ve farziyât hududunu geçemiyordu. Pek çok lügatlerimiz diğer dillerden alınmış yâhud tahrif edilmiş olduğu iddiâsıyla hudud-ı millî harcına atılıyor; âdeta kendi dilimize adâvet hisleri veriliyor; dilimiz sanki beş on kelimeden ibâret derme çatma bir şey zannediliyordu.

Vâkı'â Arap ve Fars dillerini lisân-ı ehl-i cennet Latin ve Yunan dillerini de mâye-i medeniyet farz ve itikâd edenler için Türk diline bundan ziyâde bir varlık verilemezdi. Bunun için Türk dilinin kâideleri sîgaları, iştikâkları Arap ve Fars dillerine uydurulmuştu. Şu dillerin temeli Türk diliyle müşterek olduğu kimin hatırına gelirdi?

Teşkilâtı i'tibârıyla pek yüksek olan Türk dili pek çok dillere, hasseten Arap ve Fars dillerine pek ziyâde girgindir. Kur'an-ı kerîm'in içinde bile vardır. Bu kadar girginlik vaktiyle Turanîlerin, Aramîler, İranîler, İbrânîler hatta Hindîler ve Moğollar üzerinde pek ziyâde icrâ-yı nüfuz etmiş, bunların Türklerden hayli lügatler almış olduklarını göstermektedir.

Turkish Studies

(6) Bunu isbât etmek için Temel'de Türkçe Lügatlerin yanında Arap ve Fars dillerinden cezren bir yâhud bu dillere girmiş olan lügatleri de yazdım. Şu dillerin lafz ve ma'naları aralarındaki mukarenetleri, münasebetleri gösterdim. Bütün dillerin bir menba'dan türediğini sezdirmek istedim.

Temel kitabım Türk dilinde harflerin vaziyet-i ma'neviyesini, kelimelerin teşkilât-ı tabiiyyesini, hasseten Türk dilinin felsefe-i lügavîyesini anladığı kadar göstermeğe çalışır. Bununla beraber dillerin ne sûretle doğduğunu sonra her kavmin lehcesine göre kelimelerin nasıl bir şekil aldığına ihsâs edecek bir fikir de verebilir.

Temel kitabımı istihfâf ve istisgar hissine kapılmaksızın pek dikkatle okumalı; gösterdiği usûl ve kavâidi, bunların gölgesinde bulunduğu ma'naları sâlim bir fikrile tedkik etmeli her hâlde da'vâ kısmının kâidelerini ıstılahlarını hatırdâ tutmalıdır.

Bundan sonra Temel'in verdiği ma'lumât-ı lügavîyenin kıymet-i 'ilmiyesi, uzun ve üzücü gayretlerin pek derin düşüncelerin mahsûlü ve hülâsası olduğu herhâlde takdîr edilir sanırım.

Türk dilinde Türk seciyesini temsîl eden bir safvet ve metânet vardır. Bunun için Türk dilinde ne i'lâlin eseri ne de idgâmın yeri yoktur. Temel Türk dilinin medâr-ı imtiyazı olan bu safvet ve metâneti gösterecektir.

Pek muhtasar yazdığım şu Temel kitabım bir tunç metindir. Bu kitabımın içinde yanıldığım yerler bulunmaz değildir. Bunlar daha güzel düşünen dilcilerimiz tarafından edille-i lügavîyesiyle tenvîr buyurulursa Türk (7) diline yüksek hizmetler, değerli himmetler edilmiş olur. İbda'î ve ibtidâî bir hâlde yazdığım Temel kitabımda tekâmül ederek kıymetler bulur.

Temel kitabım iki kotdan mürekkebirdir. Birinci kotu da'vâ, ikinci kotu isbâttır. Bunun için iki kısma ayrıldı. Da'vâları teşrih eden birinci parçaya obak, iddiaları tenvîr eden ikinci bölüğe sorak dendi.

Obak, topak vezninde müddeâ ve da'vâyı serd edecek yer demektir. Türk dilinde da'vâya; ob, iddia etmek (obamak), müddeiye; obaç, müddeâ-aleyhe, oban denir. Obamak, ob kelimesinden müşaktır. Esas ma'nasına ul'dan ulamak gibi.

Divânu Lügat (cild I, sahife 35)'de Ob, ob da'vâsını hüccetle isbât edemediği hâlde çok şeyler iddia eden öğüncek, duruk kimse demektir. Burada ob kelimesinin tekrarı sıfat, yalnız kendisi da'vâdır.

Dilimizde da'vâya top vezninde ob, hop demekteyiz. Ortaya bir hüp attı, hüpledi deriz. Ortaya bir da'vâ attı, havalanıp sıçradı demek isteriz. Cem'inde oblar ve Hıta Türklerinin dili üzere obat denir; gelişat, gidişat gibi.

Sorak, torak vezninde tahkik, isbât, tenvîr edecek yer demektir. Sormak fi'ilinden ism-i mekândır. Tenvîr ve isbât eden kimseye torak vezninde soran, münevver, musaffâ, muhakkak müsbet nesneye oruk vezninde soruk denir.

(8) Lügatnâme-i Süleyman Efendi (sahife:189)'da “(sormak- sormak-) صورمق - سورماق. su'al, tahkik, tefahhus, istifsar” etmek ma'nasınadır. Fakat su'al, tefahhus, istifsar etmek ma'nasına yormak vezninde sormaktır. Tahkik, tenvîr, isbât etmek ma'nasına turmak vezninde sormaktır.

Temel'in ikinci kısmında isbât eylediği üzere zamme-i sakîle-i mebsûta ile su- su (سو - صو) rükûdet, zamme-i sakîle-i makbuzâ ile su- su (سو - صو) kûdüret ma'nalarını ifade ederler. Rükûdeti ukudeti izâle eden 'sormak' su'al etmektir. Kûdüreti izâle eden 'sormak' tasfiye, tenvîr, isbât etmektir.

Sor, 'hor' vezninde münevver, musaffâ, pek cazip, sanem, parlak ve yaldızlı söz ma'nasındır. Buna aynı ma'nalarda ta'riben 'zor' denmiştir. Belh'de hükümet eden Tale Türklerinin hükümdarı (Sorkan – Sorhan) pek meşhur idi. Buna Zorkan dendi.

Sor, müddeâyı tenvîr eden hacet ve bürhândır. Çünkü müddeâda mevcut olan küdüreti izâle eder. Bürhânın Türkçesi 'sor'dır. Cem'inde 'sorlar' denir. Bürhânlar demek olur.

(9) Birinci Kısım

Obak

Türk dilinde ağızdan çıkan lafza (laf), ma'naya delâlet eden kelimeye kip denir. Lügatnâme (s. 202)'de kip; söz, kelam, sahn, güftâr ma'nasındır. Temel usûlü üzre takallüsü teksîf eden demektir ki cerh ma'nasına olan kelimenin aynı olur.

Laf ya sakîl yâhud hafif olur. Ağır harflerden teşekkül etmiş olan laflar sakîldir. Al, turna, kılıc gibi dilimizde sakîle yoğun denir. Yoğun, Arap dilinde fehîm ve müfehhem demektir. Sakîl yerinde yoğun, daha ince ve ma'nalıdır.

İnce harflerden kurulmuş olan laflar hafiftir; er, güzel, yiğit gibi. Hafife serin vezninde 'nârin' dendi. Narin Arap dilinde nâzik, hafif demektir. Nârin kelimesinin temelidir.

Laflar teşekkül i'tibâriyle beş türlüdür: Harf, adet, isim, fi'il, sıfat. Türk dilinde bunların hepsine birden laf denir. Üç sonrakilere kip de denir. Harf, diğerlerinin yaratandır.

Harfler

Harf taşıdığı ma'nayı göstermede diğer bir harf ve harekeye muhtac olan laftır. Harfin Türkçesi 'üçük'tür. Cem'inde 'üçükler, üçükât' denir. Hurûf ve hurûfât demek olur.

Üçük, küçük vezninde parlamak istidâdında olan demektir. (10) Lügatnâme (s.25)'de üçük hâmuş, yarım sönmüş mum ve ateş ma'nasındır. Divân (c. I, s. 35)'de buna üzük denmiş, harf ve hece ma'nasına gösterilmiştir. Üzük Oğuz dilinde 'üçük'tür.

Üçükler Oğuz dilinde şekil i'tibâriyle yirmi dört sayılır ki şunlardır: ط ت م و ف پ ب ی خ ه ا ر ل ن ک غ ق . ذ د ض ط ت م و ف پ ب ی خ ح ه ع ا ش چ ج د .

Eskiden beri dilimizde var olan sağır kef (ك, ك) üçükleri de ilâve edilerek üçüklerin sayısı yirmi altıya çıkar. Uygur dilindeki (ڭ, ڭ) üçükleri Oğuz dilinde yoktur. Bunun için (ڭ) üçüğü Oğuz dilinde yerine göre (د, ی), ve (ڭ) üçüğü de (چ چ) olur.

Üçükler Arap diline hastır. Bunlarla beraber üçüklerin sayısı otuz üç olur ki şunlardır: ط ت م و ف پ ب ی خ ح ه ع ا ر ل ن ک غ ق . ذ د ض ط ت م و ف پ ب ی خ ح ه ع ا ش چ ج د .

Yirmi altı üçük, üç bölüktür. Birinciye temel, ikinciye yedek, üçüncüye iydil denir. Temel üçükler hurûf-ı asliyye demektir. Bunlar, Türk dilinin özü, bütün üçüklerin köküdür ki şunlardır: ا ك ق س ج ت ب .

Yedek Üçükler

Yedek üçükler hurûf-i mua'vene demektir. Temellerin peykidir. Ma'naların uyduğu yerlerde temellerin yerlerini tutar. Yedek üçükler temel ve iydil üçüklerin başkalarıdır. Bunlara yedekler denir.

(11) Elifin yedekleri (ی خ ه) üçükleridir. Mürekkeb (ا) üçüğünün bedeli (ع), he'nin (ح) dir. Bunlar elifin verdiği ma'nayı bazı (ba'zı) yerde aynen, çok yerlerde kuvvetle ifâde ederler. İl-bil, âb-hab, öl- höl gibi.

B'nin yedekleri (م و ف ب) üçükleridir. Bunlar ancak be'nin verdiği ma'nayı takviye etmekle beraber birer ma'na-yı hâssı ifâde etmektedir. Bunun için bar, par, far, var, mar laflarının aralarında açık farklar vardır.

P üçüğü lafın sonunda b'ye müsâvi görünürse de baş ve orta yerinde bir değildir. Bunun için bar, bür, bir ile par, pür, pir, ve kabak, çubuk, kıbık, ile kapak, çupuk, kıpık, ma'naları ayrıdır.

F üçüğü çok yerlerde vav olur. Bazı yerlerde varlığını gösterir. Meselâ: af, efirmek, furmak yerinde av, evirmek, vurmak, demektedir. Ancak kef, efendi, afal, ufak gibi yerlerde kendisini gösterir.

Vav üçüğü, ötre harekeyi temsîl ederse y'ye kuvvetle iştirâk eder. Meselâ: ağır, ağır, gelir yerinde ağıru, ağır, gelür, denebilir. Ma'nalar değişmez. F'yi temsîl yâhud bir ma'na-yı hâssı ifade ederse yedek olur. Var, uyar, civ gibi vav-ı 'Arâbiyye sâit, yedek vavı sâmittir.

T'nin yedekleri (ط ذ د) üçükleridir. 'Arâb'ın dad'ı da t'nin yedeğidir. Her yoğun (ت) üçüğü kotuna göre (ط) yâhud (ض) okunur. Ma'naca farkları yoktur. Taz, ota, bulat gibi ki taz (12) (daz, daz), ota (oza, oda) bulat, bulaz, bulad da denilir.

T üçüğü dal okunabilir; dağ, düz, dik gibi. Lakin her yerde değildir. Mesela: ötmekten ötür; bitirmekten bitir, et denecek yerde odur budur, ad denemez çünkü ma'nalar değişir. Şu halde t'yi dal okumak için şart olan hareke değildir. Belki ma'nadır.

Divân (c.I, s. 22)'da Uygur'un zel'i Oğuz'un ye'sidir. Azak-ayak gibi, kaidesi muttarrid değildir. Bazı yerlerde Uygur'un zel'i Oğuz'un dilinde dal olur. Küzmek-güdmek gibi.

Şâyan-ı dikkattir ki âz yerinde ây şehri ü kamer olur. Öz yerinde öy vakt ü zaman olur. İd yerinde iy teveccü' ve teessüf olur. Hâlbuki Oğuz dilinde isme ad, vakt ü zamana öz, güzel kokuya id ve Uygur dilinde bunlarda da; âz, öz, id denir.

Cimin yedekleri (ش ژ چ) üçükleridir. Bunlar cimin verdiği ma'nayı takviye ederek lazımı olan birer ma'na vermektedir; ac, aç, aş gibileri ma'naca bir değildir. Ma'naları uymadıkça biri diğerinin yerini tutamaz. Acar, acık, ucuk yerinde; açar, açık, uçuk yâhud aşar, aşık, uşuk denemez.

Cim ile sinin arasındaki fark cim ile çim arasındaki farktan büyüktür. Bununla beraber çim ile şının verdiği ma'nalar cimin delâlet ettiği ma'nanın birer lazımıdır. Je üçüğü Uygur ve Fars dillerinde bulunur.

Sinin yedekleri (ز ص) üçüğüleridir. Arap diline has olan ... (15).

İydil Üçüğüleri

İydil üçüğüleri hurûf-ı mugayyere demektir. Temel ve yedeklerin mugayyeridir. Bunlar da (ر ل ن) üçüğüleridir bunlara iydiller denir. Girdikleri herhangi lafın ma'nasını bozar. Diğer bir ma'na-yı hâssı isbât eder.

İydil-biydil vezninde def etmek ma'nasına olan etmek-yetmek fi'ilinden bir sîga-i intihâiyedir. Def'in sonuna varan demektir ki ya kâbil ya müntehi, yâhud sâlib olur. Her hâlde mugayyer demektir. Buna yidil de denir.

Ma'naca nun'un sağır kef'e lâm ile re'nin te'ye münasebetleri görülür. Bundan dolayı nun kef'in lâm ile re'de te'nin yedekleri olabilir. Ancak şu üçüklerin her biri birer ma'na-yı hâssa delâlet eder. Bu ma'nalar temel ve yedeklerin ma'nalarına uymaz, bunun için iydiller temel ve yedek olamaz.

Harekeler

Üçükler, taşıdıkları ma'nalarını anlatabilmek için her hâlde bir harekeye, bir de teşkîle muhtaçtır. Harekesiz ve teşekkülsüz üçük ma'nasız birer hecedir. Böyle üçüklere hece denir.

Hece, kic vezninde hic kipinin sîga-i muhtelitesidir. Hece: nâfi ve inkârı te'kîd eden adettir. Temel usûlü üzere hece karışan demektir ki ma'nasız demek olur.

Harekeler üçüklere ma'na ruhunu veren onları okutan birer (16) kottur. Bu kot olmadıkça üçükler birer iskelettir, ne okunabilir ne de ma'naları anlaşılır. Harekenin Türkçesi tepre daha kısası kımdır. Kımlar üçüklerin dilidir.

Tepre Türk dilinde hareke demektir. Masdarı tepremektir. Lâzımı teprenmek ma'nası tepretmektir. Kıım da aynı ma'nayı bildirir. Lügatnâme (s. 249)'de ihtizâz ve hareket etmek, ma'nasına olan kıımmak fi'ilinin madde-i asliyesidir.

Tepre, tepmek ve kesmekle hâsıl olan bir harekedir. Kıım, harâretten husûle gelen bir harekedir. Üçüklerdeki hareket kıımdır. Tepre değildir. Kıım tepreden daha güzel daha ma'nalıdır.

Üçüklerden her biri alacağı kımlarla birer ses verir. Varlığını bildirir. Kıımları gösteren üçükler (ا ؤ و) dir. Bunlara kımân ve kımânlar denir. Hurûf-ı sâite ya'ni sedâ veren sedâlî üçükler demek olur; e, a, o, i gibi. Üçüklerin ma'naları kıımların nev'ine göre değişir. Her üçüğün ma'nasını anlamak için ilk önce kıımların nev'ini, ifâde ettikleri kot ve şiddeti bilmek lâzım gelir.

Meselâ: er, ar, ur, ir laflarının hepsi de (ا ؤ و) üçüğülerinden ibârettir. Bununla beraber kıımların te'siriyle bunların verdikleri ma'nalardan her biri diğerine benzemez.

Kıımların şu te'sirleri gösteriyor ki kıımlar ve kımânlar yalnız üçükleri, lafları, kipleri okutmak için birer âlet değil, belki üçüklerin ma'nalarını tâyin edecek birer kottur.

(17) Kıımlar Türk dilinde çok araştırıldıktan sonra anlaşıldı ki dokuz türdür. Çünkü kıım ya yukarı ya aşağı yâhud iki yanlara doğru olarak dört olur. Şekli şudur: ötre, üstün, esre, ötre.

Bunlardan her biri tabii olur. Bu suretle kıımlar sekize çıkar. Yukarıdan aşağı inerken ikisi arasında bir daha kıım vardır. Bununla dokuz olur. Bunun için dilimizde iki üstün, üç esre, dört ötre vardır.

Dokuz kıım şunlardır: fetha-i tabiiyye, fetha-i memdûde, kesre-i meftûha, kesre-i tabiiyye, kesre-i sakîle, zamme-i hafffe-i mebsûta, zamme-i hafffe-i makbûza, zamme-i sakîle-i mebsûta, zamme-i sakîle-i makbûza.

1. Fetha-i tabiiyye

Kıımların birincisi fetha-i tabiiyyedir. Fetha-i tabiiyye üçüğü kendi halinde üstün okutan kıımdır. Bu türlü kıım yalnız narin kiplere hastır. Başta bunun için bir 'alâmet istemez. Orta ve sonlarda 'alâmeti (°) dir: sin, kebez, iste gibi. Şu hâlde "ter", emek (تر, امه ك) yerinde ter, yemek (ته ك) yazmağa hacet görülmez. Çünkü üzerinde med, önünde kesre ve zamme işaretleri olmadıkça başa geçen her üçük üstündür.

Ancak elifi ve diğer üçükleri Samet vav takip ederse fetha-i (18) tabiiyye işareti olarak üçüklerin üzerine şu (°) üstün 'alâmeti konabilir; ev, sevmek gibi.

Fetha-i tabiiyyenin Türkçesi "tedik üstün"dür. Divân (c.3, s. 122)'da tedü, tab' ve tabiat manasınadır. Bunun sîga-i mef'ûliyye ve nisbiyyesi "tedük- tedik" dür. Muntabı', matbu', tabii demek olur. Buna yalnız üstün demek daha sâde düşer.

2. Fetha-i memdûde

Kımların ikincisi fetha-i memdûdedir. Fetha-i memdûde gayritabii bir kımdır. Üçüğü yukarı çekerek okutur. Bu kım yoğun kiplere hastır. Bunun 'alâmet-i fârikası eliften başka yoğun üçüklerde elif sâkindir; baba, oba, diba gibi.

Ancak çekilen üçük elif olursa üstüne şu () hemze işareti konur; et, eker, elir gibi. Çünkü bu işaret kıvrık elifdir. Yan yana yazılmış olan şöyle () iki elifi gösterir. Bu işarete Arap dilinde hemze denir.

Şimdiye kadar yazılan şu () şekli o iki elifin ikincisi birinci üzerine âfâki yazılmasından ibârettir. Bu şekli () işareti de aynen ve daha muhtasar ifade eder. Bu işarete "diren" denir. Diren 'alâmet-i mâdde demektir.

Fetha-i memdûdenin Türkçesi "dirik üstün"dür. Hilvetü'l-insân (19) s.15'de "med- tirti" demektir. Masdarı "tirmek" "dirmek"tir. Dirmek girmek vezninde med etmek, çekmek, uzatmak, manasınadır. Bunun sıfat-ı mef'ûliyesi "tirmek-dirmek"tir. Memdûd demektir.

Gayritabii ta'bîrinin Türkçesi "sidil" vezninde "tedil"dir. Tedil tab' ve tabiatın sonuna varan demektir. Gayritabii demek olur. Bunun için fetha-i gayritabiyyenin Türkçesi tedil üstündür.

Ancak dirik üstün yerinde yalnız "dirgin" demek üstün gibi daha sâde olur. Şu hâlde fethaya "üstün" meftûha "üstük", fetha-i medûdeye "dirgin", meftûh memdûde "dirik" denir. "Dirgin" dizgin vezninde pek çekili üstün demek olur.

3. Kesre-i meftûha

Kımların üçüncüsü kesre-i meftûhadır. Kesre-i meftûha, üçüğü üstüne yakın esre okutan kımdır. Üçüğü belirsizce aşağıya doğru çekerek okutur. Bu türlü kım Türk diline hastır.

Bu türlü esrenin 'alâmeti esreyi bildiren y'nin üstündeki üçük üzerine üstün işareti konur. Kesre-i meftûhanın 'alâmeti olur; yıl, sil, yil gibi. Kesre-i meftûhanın Türkçesi üstün esredir. Bu esre hatt-ı zâtında ne tamamıyla esredir, ne tamamıyla üstündür. Belki ikisinin arasındadır. Bunun için "üstük esre" yerine daha sâde ma'nalı olarak "üstin" denir. (20)

Üstin, mersin vezninde Divân c.I, s.99'da aşağı taht ma'nasınadır. Üçükleri gösteriyor ki esre üstinden daha aşağıdır. Şu hâlde üstin kesre-i meftûhaya 'ilm olabilir. Kesre-i meftûha ile meksûre üstik denir.

4. Kesre-i tabiiyye

Kımların dördüncüsü kesre-i tabiiyyedir. Kesre-i tabiiyye, üçüğü tam aşağıya doğru tabii, ya'ni ince bir hâlde çekerek esre okutan kımdır; biz, gir, sin gibi.

Kesre-i tabiiyyenin 'alâmeti yalnız () üçüğüdür. Gerek üstinden ve gerek esreden bu 'alâmeti kaldırmak ma'naya delalet eden bir kotu gidermektir.

Meselâ; il kipten üstin 'alâmeti olan () üçüğü kalkarsa yed, dest ma'nasına olan "el" olur. Yine böyle vahd ma'nasına olan bir kipten () üçüğü kaldırılırsa fer vezninde delalet ma'nasına olan "bir" olur. Çünkü 'alâmet-i hassası olmayan her üçük üstün okunur.

Kesre-i tabiiyyenin Türkçesi "tedik esre"dir. Ancak ince esre her zaman ve mekânda "tedik"tir. Şu hâlde tedik esre demeğe hacet yoktur. Yalnız esre ve ince esre ile mükesser denecek yerde "esrek" denir. (21)

5. Kesre-i sakîle

Kımların beşincisi kesre-i sakîledir. Kesre-i sakîle üçüğü aşağıya doğru gayritabii ya'ni kalın ve basık bir hâlde çekerek yine esre okutan kımdır; kır, kılık gibi.

Turkish Studies

Narin okunabilecek üçüklerde bu kıma her hâlde bir ‘alâmet gerektir. Bu ‘alâmet esreyi gösteren y’ nin altına çekilen şöyle (◌) ince bir çekmedir; bir, dir, cin gibi. Bu işarete “çökün” denir. Çökecek esreyi yoğun okutacak işaret demek olur. Ancak esre yoğun üçüklere girer yâhud y’ den sonra yoğun üçük gelirse çöküne hacet kalmaz; sır, kın, yığ gibi.

Kesre-i sakîlenin Türkçesi “yoğun esre”dir. Kalın esre demektir. Ancak bunların yerinde “esri” demek daha sâde olur. Esri daha aşağı demektir. Yoğun esre ile mükesser denecek yerde “esrik” denir.

6. Zamme-i hafife-i mebsûta

Kımların altıncısı zamme-i hafife-i mebsûtadır. İnce zamme-i mebsûta dudakları biraz açarak üçüğü tedik ya’ni kendi hâlinde ince ötre (22) okutan kımdır; öz, söz, göz gibi. Bunlara yalnız vav-ı ‘Arâbiye yazılır. İnce ve açık ötre gösterilmiş olur.

İnce zamme-i tabiiyenin ‘alâmeti yalnız (◌) dır. Başka işarete hacet yoktur. Zamme-i tabiiyenin Türkçesi “tedik ötre”dir. Divân c.I, s.113’de ötre iki taraflı bir nesnenin ortası ma’nasıdır. İki tarafı üstün ile esredir. Bunların ortası da ötre dir.

Ancak ötre öter kipinden bir sîga-i muhtelidir. Zım ve kabz sedâsını ifade eder. Ötre istikâmı üzre giden kımdır. Bu kım sağdan sola olduğu gibi soldan sağa da olur. Şu hâlde ötre, sağ orta, sağ iskâmete doğru hareket-i mazmûme demek olur. Bu hareketin ince ve tabiiyesi, zamme-i hafifedir. İnce zamme-i mebsûta mezmûm denecek yerde “örtük” denir.

7. Zamme-i hafife-i makbûza

Kımların yedincisi zamme-i hafife-i makbûzadır. İnce zammenin gayritabiisi budur. Çünkü dudakları gayritabii bir sûrette bir mikdar büzerek üçüğü tedil ötre okutur.

İnce zamme-i makbûza, mebsûtaya nisbetle tedildir. Bunun için bu ötreye ‘alâmet olarak vav-ı ‘Arâbiye’ nin üzerine yalnız bir nokta konur; düz, gör gibi. (23)

İnce zamme-i makbûzanın Türkçesi “büzün ötre”dir. Ancak bu mürekkebin yerinde müfret olarak yalnız “ötren” demek daha sâde olur. Ötren kımıla mezmûm denecek yerde “ötrem” denir.

8. Zamme-i sakîle-i mebsûta

Kımların sekizincisi zamme-i sakîle-i mebsûtadır. Yoğun zamme-i mebsûta, yoğun ötre nin tabiiyesidir. Dudakları fazla açarak üçüğü tedik bir hâlde kalın ötre okutur.

Yoğun zamme-i mebsûtanın ‘alâmeti ötre yi gösteren vav-ı ‘Arâbiye üstüne konan iki ince noktadır. Bu iki ince nokta, ötre nin tedik bir hâlde yoğun olduğunu gösterir; sor, yol gibi. Zamme-i sakîle-i mebsûtanın Türkçesi “yoğun yayvan ötre”dir. Bu uzun terkinin yerinde daha sâde ve kısa olarak yalnız “ötrü” ve bununla mezmûm denecek yerde “örtük” denir.

Çünkü ötrü, ötrü kipinin sîga-i gâlibesidir. Daha mezmûm, daha makbuz, ötre den daha yoğun demek olur. Mukâbil ma’nasına da gelir. Lügatnâme s.24’de ötrü “beraber, mukâbil, muvâcehe” ma’nasıdır. Ötre nin mukâbil tarafı şüphesiz “ötrü”dür.

9. Zamme-i sakîle-i makbûza

Kımların dokuzuncusu zamme-i sakîle-i makbûzadır. Yoğun zamme-i (24) makbûza, ötrünün gayritabiyesidir. Dudakları fazla büzerek üçüğü kalın, basık, tedil hâlde ötrü okutur.

Bu basık ötrünün ‘alâmeti, vav-ı ‘Arâbiyenin üstüne ince vavı indiren ve sağdan sol aşağıya doğru çekilen şöyle (◌) bir zamme işareti konur. Bu işarete basak denir; pul, kulak gibi.

Zamme-i sakîle-i makbûzanın Türkçesi “yoğun, basık ötre”dir. Bu da hem uzun, hem de ağırdır. Bunun yerine pek sâde olarak “ötrün” ve bununla mezmûm denecek yerde “ötrüm” denir.

Turkish Studies

Üçükler va'z i'tibârile üç türlü olur. Muharrrik, mütaharrrik, sâkin. Tepreten üçüklere muharrrik, musavvit, sâit denir. Türkçesi "kımân"dır. Bunlar da (ا و ی ه ا) dir.

Bu üçüklerin verdiği sese "ön", sesli üçüklere "önlü"- "önük" de denir. Önük (sâit, kımân) demektir. Çünkü hareket ve tahrik etmek ma'nasına olan "kımmak" fi'îlinden sıfat-ı fâ'iliyye "kımân"dır. Kımân hem sâit hem muharrrik, musavvit demek olur.

Tepretilen üçüklere "müteharrrik" denir. Harekeli, harekelenmiş tahrik edilmiş demektir. Bunun Türkçesi "kımık"tır. Mesela; gel, söyle, bir, kiplerinde (ب س ك ب) üçükleri kımıktır.

Kımı olmayan üçükler "sâkin, sâmit"dır. Harekesiz, durgun demektir. Sâkinin Türkçesi "dinik"tir. Dinik, sâkin olmak, akarken durmak ma'nasına dinmek, dikmek fi'îlinden bir (25) sıfat-ı mef'ûliyyedir. Sâkin demek olur. Sukûna "dinim, dinmiş" denir.

Noktalar

Üçükleri birbirinden ayıran kot noktadır. Noktanın tam Türkçesi "tem"dir. Et Tuhfetü'z-Zekiyye'de tam nokta ma'nasınadır. Bu tam, katre ma'nasına olan "dam"dır. Damlamak takâtur etmek, damla damla akmak ma'nasınadır.

Tercüme-i kâmûs'da nokta "benek" demektir. Lâkin dim vezninde "tem" noktanın tam ma'nasını ifade eder. Tuhfe'nin "tam" dediği de "tem" olacaktır. Tem benekden daha ince ve ma'nalıdır.

Türk dilinde temler yalnız üçüklerin birbirine benzeyen şekillerini fark ve temeyyüz ettiren işaretler değildir. Belki ma'nalarda oldukça dahl ve tesirini gösteren "kot"lardır.

Her temin kendisine has bir kuvve-i nâmiyesi vardır. Temler ne kadar ta'addüd ederse kotlar da o nisbette artar. Meselâ; bir 'adetin sağına konan her bir temin on derece kotu vardır. Bu temler ne kadar artarsa o 'adetin kotu da onar onar yukarı çıkar

Bunun için (ب) ile (پ) kot i'tibârıyla bir değildir. P'nin kotu b'ye nisbetle yüksektir. "Bar"ın verdiği ma'na lügatte "par"dan, "bir"ın ma'nası "pir"den, "bür"ün ma'nası "pür"den şüphesiz aşağıdır.

Yine böyle (ج) ile (چ) kotça beraber değildir. Çimin kotu cime (26) nisbetle büyüktür. Her hâlde can ile çan, cin ile çin, cün ile çün asla bir olamaz. Hele şin'in ma'nası bunlardan daha köklüdür.

Dikkate şâyandır ki (س) temel üçüklerden (س) de onun yedeği olduğu hâlde (س) üçüğünden bir temi sin üçüğünden pek yüksek bir ma'nayı göstermektedir. Lügatte sis ile siz elbette bir değildir.

Daha açık görülür ki (ت) ile (ث) arasını ayıran kot temlerdir. Bunun için keflerin ma'naları arasındaki farklara işaret ile çakır kefe bir, sağır kefe üç tem çekin şeklinde konu.

Ma'naları

Ma'na kiplerin ta'bîr ve ifade ettiği nesnedir. Laflardan kasd edilen de budur. Bunun için laf ma'nanın kalbi dendi. Ma'nanın Türkçesi "yora"dır. Yora Türk dilinde ma'na demektir.

Kitabü'l-idrâk'de yora, ta'bîr ve beyân ma'nasınadır. Dilimizde yormak ta'bîr ve tefsir etmektir. Şu hâlde yor, zâten ta'bîr, tefsir, beyân ma'nasınadır. Yora bunun sîga-i muhtelitesidir. Tefsîr ve beyâna karışan demektir ki ma'na olur. Yoraları yaratan üçüklerle kımlardır. Her üçüğün temel yorası ancak üstün kımindan anlaşılır. Diğer kımlar temel yoranın birer farkını gösterebilir. Meselâ; be (ب) kesâfet yorasını bildirir. Bunun lâzımı olan sıklet ba (ب) da görülür.

Temel üçüklerden her birinin yorası temelde yedekleri olan (27) üçüklerin ma'naları bu temel yoranın levâzımıdır. Bunlara da "temin yora" denir. Temel yora ma'na-yı esâsî demektir. Temel yora da ma'na-yı lâzımı demek olur.

Elif: Temel üçüklerin birincisi elifdir. Elif her yerde ihtilât yorası vermektedir. İhtilât, bir nesnenin eczâsı birbirine girmek, bir nesneye hariçden diğer bir nesne karışmak yorasıdır. Bu yoraların her ikisini de (ا) üçükleri temsil eder.

İhtilât ziyâde olursa "irtibât" daha fazla ihtilât ederse "tabiiyye", ihtilâtın sonu "galebe"dir. Bunlardan irtibâtı (ح), tabiiyyeyi (خ), galebeyi (ع) üçükleri ifâde eder. Eczânın birbirine girmesi "mezc, imtizâc" olur. Bu da (و) üçüğünden anlaşılır.

Be: Temel üçüklerin ikincisi b'dir. B üçüğü her yerde tekessüf ve kesâfet yorasını ifâde eder. Kesâfet bir nesnenin eczâsı çoğalıp, ağırlaşmak yorasıdır. Bu yorayı (ب) üçüğü bildirir.

Kesâfet artarsa "suhûnet", daha ziyâdeleşirse, "ihâta", daha tekessüf ederse "hasr" olur. Kesâfetin sonu "hiyâzetir". Şu yoralarından suhûneti (پ), ihâtayı (ف), hasrı (و), hiyâzeti de (م) üçükleri ifâde eder. (28)

Te: Temel üçüklerin üçüncüsü (ت) dir. T üçüğü her yerde tecâvüz yorasını verir. Tecâvüz hadd-i i'tidâli geçmek, bir yerde durmayıp gitmek, ilerisine varmak yorasıdır.

Tecâvüz, inkişâfi, sonra, galebeyi iycâb ve istilzâm eder. Bunun için inkişâfi (ذ), galebeyi (د) üçükleri ifâde eder. Bundan dolayı (ذ) Oğuz dilinde (ذ , د) olur. Çünkü inkişâfi galebe tâkip eder. Galebeye inkişâf lâzım gelir.

Cim: Temel üçüklerden dördüncüsü (ج) dir. Cim üçüğü her yerde med yorasını bildirir. Med bir nesneyi uzatmak, yâhud bir nesne uzanıp gitmek yorasıdır.

Meddin lâzımı cezer, iştirâktir. Cezeri (چ), iştirâki de (ش) üçükleri ifâde eder. Meselâ; suyun meddi (ج) dir. Cezeri (چ) dir. Med ve cezere iştirâk eden de (ش) dir. (ژ) çimin cezerinden 'ibârettir.

Sin: Temel üçüklerin beşincisi (س) dir. Sin üçüğü ihsâs yorasına delâlet eder. İhsâs bir nesneyi duymak ve duyurmaktır. Burada ikinci yorası m'uteberdir. Sin'in her yerde yorası ihsâstır. İhsâsın lâzımı 'arz ve ârânedir. Bu yorayı sinin yedeği olan (ز) üçüğü vermektedir. Meselâ; hevâ, dâima varlığını ihsâs eden bir 'unsurdur. Şiddet peyda ederse kendisini gösterir. İhsâs (س) dir. Ârânesi de (ز) dir.

Kaf: Temel üçüklerin altıncısı kaf (ق) dir. Kaf üçüğü tabiiyye yorasını ifade eder. Tabiiyye bir nesneyi bir yere yerleştirmek, bir nesnenin etrâfını çevirip husûsî bir yer yapmak yorasıdır. Tabiiyyenin lâzımı muhâfaza, setr ve ihfâdır. Bu yorayı da (ق) 'ın yedeği olan (غ) üçüğü vermektedir. Meselâ; toprak tabiiyyeyi gösteren bir 'unsurdur. Lâzımı setr ve ihfâdır. Tabiiyyesi (ق) dir. İhfâsı (غ) dir.

Kef: Temel üçüklerin yedincisi kef (ك) dir. Kef üçüğü takallüs ve taklîs yorasını ifâde eder. Takallüs bir nesnenin eczâsı birbirine girip buruşmak, kırışmak ve taklîs de buruşturmaktır, kırıştırmaktır, uzanıp gitmek, çekip bozmak yorasıdır. Taklîsin lâzımı kabz olur. Bast olur. Bunlardan kabzı çakır kef, bastı de sağır kef ifâde etmektedir. Meselâ; ateş, kendine yaklaşan bir nesneyi ibtidâ taklîs, sonra kabz daha sonra da bast eder. Açar kef taklîsi, çakır kef kabzı sağır kef de bastı temsil eder. (30)

Nun: İydid üçüklerin birincisi nundur. Nun üçüğü her yerde kabûl, infîâ'1 ve bast yorasını ifâde eder. Bunun için sağır kefin yedeği mesâbesindedir. Çünkü bastın melzûmu kabûl ve infîâ'ldir. Kabûl-infîâ'1 nefsin 'alâmet-i hârciyyesi olan rıza ve muvâfakat ederek almak yorasıdır. İnfîâ'1, kabûl ve tesîri mûcib olan bir fî'il demektir. Kabûlu sıfat infîâ'li lâzımdır.

Turkish Studies

Lam: İydil üçüklerin ikincisi lamdır. Lam üçüğü her yerde tecâvüzün lâzımı olan intihâ yorasını ifade eder. Bunun için te'nin yedeği mesâbesindedir. Çünkü her tecâvüz, mutlaka bir intihâ-i mevcibedir.

İntihâ bir nesnenin son haddine gelmesi hitâme ermesi, tamamıyla bitmesi demektir. Bunun için intihâ üç türlü olur: Birincisi cezerin gösterdiği yoranın son haddi olur. İkincisi lâzımı, üçüncüsü zıddı olur.

Re: İydil üçüklerin üçüncüsü re'dir. Bu üçük de tecâvüzün levâzımı olan tevsî', tagayyür, izâle yorasını ifade eder. Bunun için te'nin diğer yedeği mesâbesindedir. Çünkü tecâvüz olduğu mevki'i tegayyür ve izâle ederek tevsî' hareket demektir. (31)

Tegayyür bir nesneyi bozup başka yapmak, izâle de bir nesneyi silip gidermek yorasıdır. Lâkin burada değiştirmek, bir nesneyi giderip yerine diğerini, giderdiği nesnenin zıddını getirmektir. Tevsî' genişletmek yorasıdır.

Üçüklerin delâlet ettikleri şu yoraları bir münecim damağıyla tedkîk eden insanın diyeceği gelir ki; ilk defa bu harflere şu yoraları veren. İsimleri yaratan, üçüklerden kipler kuran dahi gökde hâdisât-ı ceviyeyi husûle getiren bulutun ahvâlinden mülhem olmuş bulutun her bir hâl ve hareketinden birer yora çıkarmış, çıkardığı yoralardan birini birer üçüğe tahsis ederek bunlardan kipler kurmuştur.

Çünkü bulut ibtidâ yerden yükselen buharların birbirine ihtilâtından peydâ olur. Sonra sıkışır, imtizâc, irtibât, ta'biye, galebe yoraları husûle gelir. İşte bu yoraları sırasıyla (ى خ ح ا) üçükleri gösterir. Elifin dokuz kımından anlaşılan yoralar da bir ilhâma kuvvet verir.

Sonra ihtilâtın galebesinden bulutlarda kesâfet peydâ olur. Tekâsüf ettikçe suhûnet ihâta, hasr, hiyâzet yoraları husûle gelir. İşte bu yoralar da sırasıyla (م و ف ب) üçükleri ifade eder. Bunlardan dokuzar kımı da bu yoraların netâyicini gösterir.

Hiyâzetten sonra bulutlar inhilâle uğrar. Parçalanır, her parçası bir tarafa tecâvüz eder. İleri, geri uzanıp gider. İnkişâf eyler. En sonra inkişâf galebe eyler. Bunların kımlarından anlaşılan yoraları da (ذ د ت) üçükleri bildirir. Bunların kımlarından anlaşılan yoralar da (32) tecâvüz, inkişâf, galebe yoralarının netâyicinden başka bir şey değildir.

Bedîhîdir ki yağmur ve su bulutların şiddetle tekâsüfünden peydâ olur. Med, cezir iştirâkte suların havâs-ı tabi'iyesidir. İşte bu yoraları sırasıyla (ش ج ح) üçükleri göstermekte ve bunların dokuz kımından da suyun diğer havâs-ı lâzimesi olan yoralar anlaşılmaktadır.

Tabi'iyât-i fâni gösteriyor ki bulutları inhilâle uğratıp dağıtan yıldır. Yıl ecsâm-ı latîfeden olduğu münâsebetle varlığını hubûb ederek ihsâs eder. Şiddetle eserse kendisini gösterir. İşte bu yoraları sırasıyla (ز س) üçükleri bildirir. Dokuz kımları da yılın diğer havas-ı lâzimesini anlatır.

Ma'lûmdur ki bulutlar, yerden yükselen buharlardan hâsıl olur. Yerin hassa-i tabiyyesi ta'biye ve bunun hassa-i lâzimesi de muhâfaza, setr ve ihfâdır. Şu yoraları sırasıyla (غ ق) üçükleri bildirir. Yerin diğer havâs-ı lâzimesi de diğer kımlarından anlaşılır.

Fennen buharı tevellîd ve ihdâs eden harârettir. Ateş bittab'ı takallîs eder. Kabz eder. Bast eder. Buhar, ateşin taklis ve kabzanından çıkar. Ateşin varlığını bildirir. İşte bu yoraları sırasıyla üç kef gösterir. Diğer kımları da ateşin havas-ı lâzimesini anlatır.

Şu tasvîrdan müstebân olur ki (ى) üçüğü ihtilâtın galebesini, (د) üçüğü de inkişâfın galebesini gösterir. Bunun için ye'ye yora verirken de inkişâfın galebesi mülâhaza olunur. (33)

Teşkilât

Laf üçüklerden teşkil edilir. Teşkil birkaç nesneyi bir yere tertîb üzere getirip onlara bir şekil ve sûret vermektir. Buna dilimizde “kurmak” denir. Kurmak teşkil etmektir.

Teşkilin Türkçesi “kuruş” cem’i “kuruşlar, kuruşâttır”. Teşkilât demek olur. Teşekkülün Türkçesi “kurum” cem’i “kurumlar, kurumât”dır. Teşkilât demek olur. Şekil ve sûretin Türkçesi de “kor” olup cem’i “korlar ve korât”dır. Eşkâl ve sor demek olur.

İki üçüğü tertîb üzere yan yana getirip onlara kım vermek “kuruş”dur. Bundan hâsıl olan şekil ve sûret de “kor”dur. Meselâ; er gibi yer kordur.

Korun yorasını veren ilgin üçükleridir. Sonra kımıdır. O yorayı tâyin eden de “vaz”dır. Vaz’ın ta’yini ancak isti’mâl ile ma’lum olur. Bunun için isti’mâl vaz’ın aynası sayılır.

Vaz’ bir nesneyi bir yere koymak, bırakmak, yerleştirmek, aşağı indirmek yorasıdır. Erbâb-ı ‘âlemin ıstılâhında bir lafı, delâlet ettiği yoranın yamacına yerleştirmektir. Bunun Türkçesi “yasak”tır. Lügatnâme s. 294’te yasmak, yastamak ârâste etmek saf saf dizmek, beraber etmek yorasıdır. Tam vaz’ın Türkçesidir. Bunun için vaz’ ve ta’yine “yasım”, mevzu’a “yasık”, mevzu’-ı lehe “yasın” dendi. Yasık lafin kendisidir. Yasın da yorasıdır.

Laftan tam bir yora anlamak için üçükten kurulmuş (34) olması şarttır. Birinci üçüğe “öz”, ikinci üçüğe “tuğ”, üçüncü üçüğe “sün” bunların hepsine birden “tüm” dendi; el, var, bil gibi.

Öz, söz vezninde lafin nüvesi, çekirdeğidir. Her lafin birinci üçüğü o lafin özüdür. Öz yoğun olursa laflar da yoğun olur. Narin olursa laflar da narin olur. Bütün yoralar özden ve özün temsil ettiği unsurdan çıkar.

Tuğ, huğ vezninde Türk dilinde ‘ilm-i ‘alâmet yorasıdır. Özi okutan, öze yora veren kımın adı tuğdur. Tuğu bildiren (ا و ی) üçükleridir. Özün narin yâhud yoğun olmasını ta’yin eden tuğdur.

Son, don vezninde tezâyid ve tevsî’i kabûl olan demektir. Masdarı “sönmek”tir. Lafın üçüncü üçüğü sönecek, artıp uzayacak yeridir. Bunun için üçüncü üçüğe “son” dendi.

Öz ile tuğ lafin cezeri, ya’ni köküdür. Gök, tök vezninde dilimizde cezer, asl demektir. Ağacın köki cezer ve aslıdır. Kökin yorasını anlatan ancak sonudur.

Tum, kum vezninde bir nesnenin hulâsası, mâyesi, esâsı, metânet-i hâiz olan yeri demektir. Divân c.III, s. 48’de “tub” asl ve esâs yorasıdır. Dilimizde buna “tüm” denmektedir.

Türk dilinde bütün isimlerin, fi’ilerin, sıfatların tümü ortasında bir kımânla beraber iki üçüktür. Kımânla üç olur. Bundan eksik (35) tümlerin ya tuğları yâhud sonları hafz edilmiş demektir; fer, su gibi. Bunların temeli; fehr, suftur.

Her üçüğün mâkabili milkidir. Mâb’adı da sökeridir. Milk, ilk vezninde lügatnâme s.281’de kenar, yan, çit, had yorasıdır. Her üçüğün yanı mâkabilidir. Mâkabil, milk demektir. Söker, döker vezninde sonra kipinin aslıdır. Mâb’ad demektir. Tuğun milki özdür. Sökeri de sondur.

Sîgalar

Türk dilinde her bir kip temel yorasını ve iştikâkını gösteren bir sîga-i müstakilledir. Bu sîgalardan her biri sonlarının gösterdikleri yoralara göre birer ad almıştır. Sîganın Türkçesi kiptir. Kip açar kef ile iyb vezninde kalıb, mutâbık yorasıdır. Dilimizde “Kapak tencereye kip geldi.” denir. Mutâbık geldi demek olur. Tuhfe’de “kalıb”, “kip” dikmektir.

Turkish Studies

Laflar şüphe yoktur ki yoralarına kalıb, mutâbıktır. Bunun için kiplerin her birine kip dendi. Buna Arap dilinde sîga denmiştir. Kip lafı sîgadan hem ince ve kısa, hem de yoralıdır.

Kiplerin yoralarını anlamak için her yerde sonlara bakılır. Sonlar tuğların gösterdikleri yoraları ta'yin eden birer 'âmildir. Sonlardan çıkan yoraların ya 'aynı yâhud lâzımı vaz'ı lügavîyedir.

Türk dilinde isimlere has olan kipler pek çok aradıktan sonra anlaşıldı ki ancak yirmi üç dene (dâne)dir. Bunların her birine sonları i'tibâriyle ad verildi. Yirmi üç kip şunlardır: (36)

Birinci kip sîga-i cezeriyedir. Bunun Türkçesi "köken kip"tir. Köken lafın yalnız özüyle doğanından ibârettir. Kök sîga demek olur. Köken kip kımânların özlere karşı tesîrlerini anlatan bir kılavuzdur.

Meselâ; "te" (ت) bir köken kiptir. Bunun hurûc, tevs'i, inbisât yoralarına olduğunu ta'yin eden, ancak elif kımânıdır. Çünkü "te" tecâvüze karışan, lâzım gelen demektir ki inbisât olur. Tevs'i olur. Hurûc olur.

Köken, çöken vezninde kökü hâiz, kâbil, köklü olan demektir. Dilimizde "bir köken sünbül" denir. Köküyle beraber olan bir sünbül fidesi demek olur. Burada köken kip kökü hâiz olan demektir; ne, te, cü, si gibi.

İkinci kip sîga-i muhtelitedir. Türkçesi "imir kip"tir. İmir kip sonu yoğun kiplerde "elif", nârinlerde "he" olan laflardır; ara, aba, ah, uğra, iste, araba, öğendire gibi.

İmir, ihtilât etmek yorasına olan; imirmek, iğirmek, fi'ilinin madde-i asliyyesidir. Hem ihtilât hem de muhtelât yorasınadır. Gün battıktan sonra olan alaca karanlığa, yağızdan açık esmere ya'ni eşheb renge imir denir. Sisli demek olur.

Divân c.I, s. 86'da imir Oğuz dilinde zulmetin nura (37) ihtilâtı demektir. İnkir ihtilât yorasınadır. Buna dilimizde ikir denir. İki iğirmi yığirmi bu yoradandır. İmir kip muhtalat sîga demek olur.

Ancak tuğdan sonra yâhud kiplerin başında gelen "he" (ه) üçüğünden imtizâc ve mezc yorası anlaşılır. Bu hâlde ah, tuh diye kipleri "karan kip" olur yine imir kip demektir. Çünkü imtizâc ihtilâtın bir fer'idir.

Karan mizac ve terkîb etmek yorasına olan "karmak" fi'ilinden bir sıfat-ı fa'iliyyedir. Mizc ve terkip eden demektir. Karan kip sîga-i mâzce ve mimtizâce demek olur. Bununla kipler yirmi dörde çıkar. Lâkin imir kipten ibârettir.

Üçüncü kip sîga-i gâlibedir. Bunun Türkçesi "otan kip"tir. Otan kip sonu (ع) olan kiplerdir; ay, ey, alay, ayı, aşağı, ileri gibi.

Otan galebe etmek yorasına olan "otmak" fi'ilinden sıfat-ı fâ'iliyyedir. Galebe eden demektir. Lügatnâme s.20'de otmak; toz koparmak, gâlip ve muzaffer olmak, yinmek, kıllarını gidermek, üzere bir deriyi ateşe tutmak yorasınadır. Tuhfe'de "galebe" "ötdi" yazılıdır. Ye'nin galebe yorası, ihtilâtın galebesi demektir, bunun için ye'nin galebe yorasında mübâlâğa, buluğ vardır. Meselâ; sâfil yorasına "aşak", mukaddem yorasına "eyler" denir, bunların mübâlâgasında; aşağı, ileri, denir, esfel, akdem demek olur. Bundan dolayı bu kiplere "iren kip" denir. Sîga-i mübâlâğa demektir. (38)

Dördüncü kip sîga-i mükessifedir. Bunun Türkçesi "gören kip"tir. Gören kip sonu be (ب) olan kiplerdir; tib, alıb, irib, yalab, ürküb gibi.

Gören açar kef ile duran vezinde teksîf etmek yorasına olan görmek fi'îlinden sıfat-ı fa'iliyyedir. Teksîf eden yığıp çoğaltan, kalınlaştıran demektir. Dilimizde bu masdarın varlığını görmek fi'îli göstermektedir.

Beşinci kip sîga-i müsakkale ve müsahhanedir. Bunun Türkçesi “çukân kip”tir. Çukân kip sonu (٢) olan kiplerdir; tip, kap, kırp, çarp gibi. Bunlar; tepmek, kapmak, kırmak, çarpmak fi'îlerinin tümleridir.

Çukan, bukan vezinde teşkîl, teshîn etmek, ağırlaştırıp kalınlaştırmak yorasına olan “çukmak” fi'îlinden sıfat-ı fa'iliyyedir. Ağırlaştıran, kalınlaştıran demektir.

Lügatnâme, s.106'da çukmak; derin kazmak, bir yere ictima' etmek, toplanmak yorasıdır. Hilye, s. 208'de “e's-sahîn - cevân” demektir. Lügatnâme'nin verdiği yora sakîle-i mebsûta ile “çukmak” fi'îlinindir.

Şayan-ı dikkattir ki “çuka” ağır ve kalın kumaştır. Buna çuva demektediriz. Kalın ve ağır keten iplikten dokunmuş beze, bundan yapılmış geniş, uzun büyük tobaya çukal, çufal, çuval, demektediriz. Bunlar delâlet ediyor ki çukmak, ağır ve kalın olmak, ağır ve kalın yapmak yorasıdır. (39)

Altıncı kip sîga-i muhayyetadır ki Türkçesi “omak kip”tir. Omak kip sonu (٣) olan kiplerdir; af, alaf, zincef, kılıf gibi.

Oman ihâta etmek, tarafı tutmak, bürümek yorasına olan “ummak” fi'îlinden sıfat-ı fa'iliyyedir; muhît, 'âm, şâmil demektir. Tuhfe'de “el bahrü'l-âzim” “umman, deniz” demektir. Bahr-ı muhît, kâmûs, kâmuz demek olur. Muarribi “imân”dır.

Yedinci Kip sîga-i hâsıradır. Türkçesi “boğan kip”tir. Boğan kip sonu (٤) olan kiplerdir; ev, hav, yiv, alev, ulu, doğru gibi. Bundan iren kip de yapılır; ilerü, aşağı, bukağı gibi.

Çünkü “buğamak” sakîle-i makbûza ile temel usûlü üzere tazyîki muhâfaza, setr ve ihfâ etmek yorasıdır. Bundan hasr, galebe yoraları alınmıştır. Buğamak hasr etmek demek olur. Buğan hasr ve galebe eden demektir. Buğa kipi bundan yapılmıştır. Buhâr yorasına “buğ” da bundandır. Buğan kip yoraca utan kiptir.

Sekizinci kip sîga-i hâizedir. Türkçesi “büren kip”tir. Büren kip sonu (٥) mim olan kiplerdir. Çok yerde masdariyyet bazı yerlerde kendisine hâs olan yorayı gösterir; bemm, dem, yudum, baram, sırim, bayram gibi. (40)

Burun, durun vezinde bir nesneyi kendisine kabz, cem', zımm ve 'ilâve etmek yorasına olan burmak fi'îlinden sıfat-ı fa'iliyyedir. Ahz ü kabz ve cem' eden demektir. Divân c.II, s.9'da burmak kabz ve cem' etmek yorasıdır. Hiyâzet 'aynıyla bir nesneyi kendisine kabz ve cem' etmektedir. Bunun, buğan gibi “bürümek”tir.

Dokuzuncu kip sîga-i 'âdiye yâhud mütea'diyye ve mütecâvizedir. Bunun Türkçesi “aşan kip”tir. Aşan kip sonu (د ض ط ت) üçüklerinden biri olan kiplerdir; bit, bat, kurd, bolat, sünküt, zılkıt gibi.

Ancak sonu dal olan kiplerin dalı inkişâfın galebesini bildirir Ya'ni galebe yorasını ifade ederse “öten kip” olur. Aşan kip olmaz; ad, od, seyid gibi.

Aşan dilimizde tecâvüz, adüv, gurûb etmek, yorasına olan aşmak fi'îlinden sıfat-ı fa'iliyyedir. Burada tecâvüz ve ta'diyye eden, ileri giden demek olur. Müte'addi aşandır. 'Adi ve gârib de aşandır.

Onuncu kip sîga-i maddedir. Türkçesi “diren kip”tir. Diren kip sonu cim ile biten kiplerdir; gec, bac, kulac, uruc, bulamac gibi.

Turkish Studies

Diren, çekip uzatmak, uzanıp gitmek yorasına olan dirmek fi'ilinden sıfat-ı fa'iliyyedir. Diren, giren vezninde çekip uzatan, uzanıp giden yorasıdır. Hilve (s.115)'de "medd - tirti" dirdi demektir. Tirmek, girmek vezninde dirmektir. (41)

On birinci kip kip sîga-i câziredir. Türkçesi kesir kiptir. Kesir kip sonu çim olan kiplerdir; aç, uç, kılıç, kulaç gibi. Bunlar; açmak, uçmak, kılıçık, kolçak kiplerinin me'hûzalarıdır.

Kesir, su ileri gittikten sonra geri çekilmek, dönmek, çekilip geri gitmek yorasına olan "kesirmek" fi'ilinden mâdde-i asliyyedir. Cezr eden demek olur. Buna kesiren kip de denir.

On ikinci kip sîga-i mutavassıttır. Türkçesi biçen kiptir. Biçen kip sonu şe (ش) olan kiplerdir; aş, iş, taş, görüş, uğraş, gösteriş gibi.

Biçen, sıçan vezninde tavassut etmek, ortaya girmek, bir nesneyi ortadan biçmek, iştirâk etmek, yorasına olan biçmek fi'ilinden sıfat-ı fa'iliyyedir. Tuhfe'de tavassut, bıçtı demektir. Bıçak bunun aletidir.

On üçüncü kip sîga-i muhassedir. Türkçesi sızır kiptir. Sızır kip sonu (ص س) se, sad olan kiplerdir; kes, pas, iris, ceres, kalas, gerges gibi. Buna sızdıran, indiren duyuran kip de denir. Sızır, sızdırmak yorasına olan sızırmak fi'ilin tümü de olur. Sızdırıcı, duyurucu, ihsâs edici yorasına sıfat da olur. Burada ikinci yorası matlûbdur. Sızır mahs demek olur. (42)

On dördüncü kip kip sîga-i 'ârıza ve mer'iyedir. Türkçesi gözen kiptir. Gözen kip sonu (ظ ز) ze, zı olan kiplerdir; biz, göz, kaz, ayaz, cılız, kunduz, (ظ) gibi.

Gözen, düzen vezninde 'arz, ârâ etmek, göstermek yorasına olan gözmek fi'ilinden sıfat-ı fa'iliyyedir. 'Arz ve ârâ eden, gösteren demektir. Yapraklar döküp ağaçları açık, çıplak bırakan her nesneyi açık gösteren mevsime güz denir.

On beşinci kip sîga-i mu'abiyyedir. Türkçesi eben kiptir. Eben kip sonu (ق) kaf olan kiplerdir; bak, tok, kırk, irak, kundak, sandık, kıldırık gibi. Bu kip yoğun kiplere hâstır. Eben bir nesneyi yerli yerine yasamak, etrafını çevirip güzelce yerleştirmek, gizli yerde pusunmak yorasına olan ebemek fi'ilin sıfat kâbilesidir. Ta'biyye-i kâbil olan demektir. Abamak, ta'bi etmektir.

Ta'biyye şüphe yoktur ki tahaffuz ve sıyânet nefis içindir bundan dolayı ta'biyye yorası, muhâfaza, ihfâ, ihtifâ, yoralarını anlatır. Bunlar da mekân, âlet, infî'âl ile olur. Bu yoraları (خ غ) üçükleri de verir.

On altıncı kip sîga-i hâmiyyedir. Türkçesi korur kiptir. Korur kip, sonu (غ) olan kiplerdir; ağ, tuğ, big, ayag, kutlug gibi. (43) Korur hıfz, himâye, muhâfaza, setr ve ihfâ etmek yorasına olan kurumak fi'ilinden sîga-i müstakbeldir. Himâye ve muhâfaza eden setr ve ihfâ eylem demektir ki, himâye setr ve ihfâ eden demek olur.

On yedinci kip sîga-i mukallasadır. Türkçesi ötür kiptir. Ötür kip sonu açar kef olan kiplerdir; ek, gerek, örnek, erkek, körk gibi. Ötür, taklîs etmek, çekip düşürmek, yatıştırmak, kırıştırmak, uzatmak yorasına olan ötürmek fi'ilinden sîga-i müstakbeledir. Taklîs eden, çekip düşüren, yatıştıran, kırıştıran, uzatan demektir.

On sekizinci kip sîga-i kâbızadır. Türkçesi uban kiptir. Uban kip sonu çakır kef olan kiplerdir; bek, ik, tük gibi.

Uban, çuban vezninde ahz ve kabz etmek yorasına olan ubamak fi'ilinden sıfat-ı fa'iliyyedir. Kabz olan kabz eden demektir. Bu masdar Moğol diline girmiştir. Hilve s. 194'de "ahz ve kabz – ubaya" depiyor. Öptü kabz etti demek olur.

On dokuzuncu kip sîga-i bâsıttır. Türkçesi yayan kiptir. Yayan kip sonu sağır kef olan kiplerdir; bek, tik, yük, elek, örnek gibi. Buna bildiren kip de denir. (44)

Turkish Studies

Yayan bir nesneyi ortaya sermek fâş etmek, bast etmek yorasına yaymak fi‘ilinde sıfat-ı fa‘iliyyedir. Bildiren, bast eden demektir.

Yirminci kip sîga-i kâbiledir. Türkçesi “unan kip”tir. Unan kip sonu nun olan kiplerdir; ben, can, veren, üstün gibi. Çok yerlerde yayan kiple beraber olur; ön, son gibi. Unan, Divân c.III, s.193’de rızâ, muvâfakat, kabûl etmek yorasına olan ünemek fi‘ilinden sîga-i kabiledir. Rıza ve muvâfakatı kâbil olan demektir ki kâbil ve makbûl olur.

Yirmi birinci kip sîga-i müntehiyye yâhud sîga-i intihâsiyyedir ki Türkçesi sevin kiptir. Sevin kip sonu lam olan kiplerdir; al, dal, temel, engil gibi. Söyen döken vezninde bir nesnenin sonuna varmak, nihâyet bulmak, gâyete ermek yorasına olan söymek fi‘ilinden sıfat-ı fa‘iliyyedir. Söyünmek bunun lâzımıdır.

Yirmi ikinci kip sîga-i nâsiredir. Türkçesi çüren kip, çüren kip sonu (ج) re üçüğü olan kiplerdir; ter, kar, kayur, uygur gibi. Nesir, Tercüme-i kâmûs c.II, s. 703’de bir nesneyi bir (45) nesne üzerinden giderip yâhud sıyırıp açmak ma‘nasınadır. Türk dilinde aynıyla bu yorayı ifâde eden dürmek vezninde çürmek fi‘ilidir. Bunun boğan kipi çürümektir.

Çüren, düren vezninde olup işte bu çürmek fi‘ilinden sıfat-ı fa‘iliyyedir. Gideren, genişletip açan demektir. Çünkü (ج) re üçüğü yalnız izâle yorasını değil belki izâle ve tevsî‘ yoralarını vermektedir.

Yirmi üçüncü kip sîga-i fâzıladır. Buna da Türkçemizde erden kip denir. Erden kip tümlerin sonuna ilâve edilen dinik üçüklerden hâsıl olur; genç, ilk, kurt, sarp, gibi. İlâve edilen üçüğe erdel denir.

Erden, gerden vezninde erten, gerten vezninde Divân c.III, s. 314 fazl ve takaddüm, sebakat, tezâyüd etmek yorasına olan ertmek fi‘ilinden sıfat-ı fa‘iliyyedir. Fâzıl, sâbık, mutekaddim, mütezâyid demektir.

Erdel, hırdel vezninde sevin kip olup fazl ve tezâyüdün sonuna varan demektir ki ilâve olur. Mehmed Es‘ad Efendi lehcesinde “erdele” ilâve demektir. Burada erdele hırdele veznindedir. Erden kip mutarriden, sonları (ن ر ل ن), nadiren (ف ز ش س) olan kiplerden yapılır. Bunun için hişt, üst, zift, müzd gibi kipler nevâdirden sayılır.

Şu kipler içinde imir, boğan, otan kipler Türk dilinde istikâkın yegâne amilleridir. Boğan kip yoraca otan kip demektir. Bunalara (46) nisbetle “erden kip” ikinci derecede kalır. Her kipi bir imir kipi bir de otan kipi olabilir.

Üç üçüklü tümlerden imir kip narinlerine (٥) yoğunlarına (ل) otan kipte özü ötre olanlarına (ج) esre olanlarına (ع) üçüklerinin üstün olanlarına da (ج,ع) den her hangisinin ilâvesiyle yapılır. Tümler hiç bozulmaz. Otan kiplerde vav yerine ye de gelir.

Meselâ: “ab”dan aba, “öt”den öte, “kil”den gile, “bab”dan baba, “ot”dan ota (oda), “sır”dan sıra, “bir”den biri, (birü) “sub”dan (subu, subı), “ik”den iki (ikü), “kap”dan (kapı, kapu) gibi, üçükleri üçten artık kiplerden de bu üslûb üzere imir, otan kipler yapılır. Bunlarda kipler biraz bozulur. Meselâ; “beniz”den benzemek, “oyun”dan oynamak, “esrik”den esirgemek, “bilig”den bilge, “dalak”tan dalka, “ogur”dan ogru, “kalaç”tan kalça, “sırık”tan sergi, “yılık”dan yılki gibi.

Ancak kipler, sıfat ve kast-ı mübâlâğa olursa yine bozulmaz. Meselâ; “iler”den ileri, “aşak”tan aşığa, “kırak”tan kırağı, “üzek”ten üzegi (üzengi), “er”den erdeni gibi. İşte bunlara “iren kip” denir.

Her hâlde iren kiplerde mübâlâğa kastı şarttır. Şu misâllerde mübâlâğa kastı olmasaydı kipler bozulur, ileri, aşka, kırga (kırgı), özge (özgi) denirdi. “Başak”dan başka, “sirik”ten sirke gibi. (47)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/1 Winter 2013

Bir kipten imir kip yapıldığı gibi, otan kip de olur. Meselâ; “okuş”tan okşamak, okşu, “bilig”den bilge, bilgi, “çalık”tan çalkamak, çalgı, “doğur”dan doğramak, doğru gibi.

Her tümün yorasını tekvîn eden (öz) şekli veren (tuğ), kemâle erdiren sondur. Bunun için sonun verdiği yora tuğ vasıtaıyla (öz) ün fer'idir. Bütün yoraların gözü (öz) dür.

Özlerin verdiği yoralar; birer da'vâdır. Bunu isbât eden kiplerdir. Bunları yorarken üstün hâlinde özlerin diğer ahvâlde tuğların yoraları mef'ûlü'n-bih; yâhud muzâ'fü'l-ye yapılır. Sonların yoraları da fi'il yâhud muzâf olur. Meselâ; (kim) lafını yorarken kim burun kipidir. Çakır keף kabza mimde hıyâzete delâlet eder. Kabzı hâiz olan kabz kendisine cezb ve cem' eden demektir ki 'anân olur denecektir.

Yine böyle (tar) lafını yorarken 'tar', çören kiptir. Te inbisâta, (ج) üçüğü izâle ve tevsî'e delâlet eder. İnbisâtı izâle eden demektir ki zîk olur. İnbisâtı tevsî' eden demek olur ki tefrîk olur. Zer' olur, hars olur.” denecektir. İnbisâtın izâlesi zîk olur. Tevsî'i, tefrîk olur da denebilir.

Kim ile 'tar'un ilk yoraları medlûlleridir, 'umûmî yoralarıdır. Bunlara Türk dilinde “baran” denir. İkinci derecedeki 'anân, zîk, tefrîk, zer', hars yoraları da mevzû'larıdır. Husûsî yoralarıdır. Bunlara da tekiş denir.

Baran, saran vezinde delâlet etmek yorasına olan baramak (48) fi'ilinden otan kiptir. Delâlet-i kâbil olan demektir ki medlûl olur, istidlâl olur. Baranların delâleti, delâlet-i 'âmmedir. Şâmil olduğu bütün ferdleri gösterir.

Tekiş, çıkış vezninden biçen kiptir. Divân c.I, s. 307'de netice, gâye, nihâye demektir. Her nesnenin hulâsası, neticesi, gâyesi, tekiştir. Tekişlerin delâleti delâlet-i hassedir. Sâdik olduğu yoraları özünde cem' eder.

Tuğun delâlet ettiği kımlardan her birinin inceliği, yoğunluğu, açıklığı, basıklığı birer yorayı gösterir. İki üstünün, üç esrenin, dört ötrenin yoraları her birinin kımına göre değişir.

Lâkin kımların bu türlü farklarına dikkat ederken özlerin temsîl ettiği 'unsurları ve hâssalarını göz önünde tutmalıdır. Bu unsurlar birer farziyye olsalar da üçüklerin, kiplerin yoralarını bulup anlamakta bunların her hâlde pek lüzûmu vardır.

Meselâ; bak vezinde (ak) tümünün yoralarını anlamak için önce elif tuğunun sonra kaf (ق) üçüğünün yoralarını bilmeli bunlardan sonra elifin temsîl ettiği buludun ahvâline dikkat etmelidir. Bu nazariyyeyi anlamak için yazdığım şu misâle bakınız.

A, ba vezinde köken kiptir. Şürûk ve hatme delâlet eder. Çünkü a (أ) tuğu, buludu temsîl eden iki eliften ibârettir. Her ikisi de ihtilâta delâlet eder. Muhtelâta, bir birine girmiş buluta ihtilât eden karışan, lâzım gelen demektir. (49)

Sımsıkı birbirine girmiş ve gerilmiş buluta lazım gelen hatf olur. Şürûk olur. Edât olarak tâkid olur, nidâ olur. Taaccüb olur.

Şürûk, Arap dilinde yarılıp parlamak, hatf da çakıp kapmak yoralarındadır. Bunların her ikisine de Türkçemizde şimşemek ve sıfat-ı mef'ûliyyesine şimşek denir. Çakmak da hatf şürûk demektir.

Çünkü birbirine sımsıkı girmiş bulud fazla karışıkça tesaddüm eder. Bundan dolayı şimşer ya'ni şişip gürlere, çakıp parlar. Gözleri alıp kapar. İşte bu hâlet yora i'tibârıyla şürûk, hatf, te'kîd, nidâ, ta'accübdür.

İki evvelki yoralar bütün kiplerden mu'teberdir. Te'kîd, nidâ, ta'accüb yoralarında edât olur. Arap dilinde hatf ve şürûk yoralarını ifâde eden (ع ع) üçüğüdür.

Turkish Studies

Ma'lumdur ki çakmak denilen bolad, şiddetle çakmak taşına urulur. Dokunursa derhâl çakar. Taşdan ses ve cıncı çıkar. Çünkü her iki taraf da katıdır, mukâvimdir, parlamaya müsta'addir. Şimşemek işte bu mukâvemet ve isti'dâdın tekişidir.

Ak, bak vezninde aban kiptir. A (أ) tuğu, şürûk ve hatfe (ق) kaf üçüğü ta'biyyeye delâlet eder. Şürûkı, hatfi, mukâvemeti ta'biyye eden demektir. Çünkü buludun çıktığı anda ortalık parlar, ağarır, bembeyaz olur. Buna ak denir. Şişmeyi anlatır. Şürûkı, hatfi ta'biyye etmiş olur. Hadd-i zâtında ak renk parlar, gözleri alır.

Ak, cereyân ve seyelân demektir. Arap dilinde cereyân sür'atle geçip gitmek yorasınadır. Seyelân bunun mübâlağasıdır. Çünkü ; (50) buludun çakıp parlaması iki mukâvim kotun tesâdümünden çıkan seyâle-i elektirikiyenin cereyânından ibârettir. İşde buna ak denir. Masdarı akmaktır.

Ak, agâre demektir. Agâre, düşman üzerine şimşek gibi yürüyüp gitmek yorasınadır. Hilvetü'l-insan'da (s.104) "agâr-aktı" diyor. Düşman üzerine sür'atle yürüdü demek olur. Çünkü cereyân agârede şürûkı, hatfi ta'biyye eden birer cedestir. Bunun da masdarı akmaktır.

Ak, afet, 'ayb ve kusur demektir. Çünkü bunlardan her biri şürûkı, hatfi, mukâvemeti ta'biyye eder. 'Ayb ve kusur gözlere pek ziyâde çarpan birer âfettir. Bunun için afet 'ayb ve kusura (ak) denir.

İnsanlarda meziyyet yel gibi cism-i latîfdir. Göze görünmez. Gözlere çarpan en ziyâde 'ayb ve kusûrdur, âfettir. Dilimizde akı, boku yok denir. İnsanı iğrendirecek 'ayb ve kusûru yok demek istenir. Bu ak (اق) Fars dilinde açar kef ile (اك) şekline girmiş; âfet, 'ayb ve kusûr yorasına isti'mâl edilmiştir (Ferheng-i Şu'ûrî c.I, s. 76).

Ak, anne ve babasına 'âsî olan evlâd demektir. Çünkü şürûkı, hatfi, hâsse-i mukâvemeti ta'biyye eden 'âsî olur. 'İsyân olur. Burada iki mukâvim taraf veledîn ile evlâttır. Bu da Arap diline girip (51) (عاق) 'âk ve 'ak (عق) şeklini almıştır. (51)

Ak, Arap dilinde peder ve mâdere 'isyân etmek, bir nesneyi yarmak, yarılmak yorasınadır. Çünkü iki mukâvim nesnenin tesâdümü, muhâlefet ve 'isyân demektir. Bu tesâdümden bir taraf yarılr. Sedâ ve ziyâ çıkar.

Şu yoralara delâlet eden ak kipinden iki sûretle iştikâk olur. Kipler yapılır. Birincisi imir kip, ikincisi otan kip sûretiyledir. Ak kipinin imir kipi akadır. Temel'in ikinci kısmında daha uzunca yazılan bu imir kipin yoraları kısaca şöyle hall olunur. Aka, caka vezninde imir kiptir. İbza, cereyân ve seyelâne, agâreye karışan ihtilât eden, lâzım gelen demektir ki donukluk ve buzluk olur. Sâ'id olur. su'ud olur. Nüzûl olur. Ahz olur.

Aka, donukluk, buzluk demektir. Çünkü aka, karışan, donukluk olur. Buzluk olur. Şimşegin çaktığı anda parlayan aklığa dikkat edenler bilirler ki bu aklıkta ince bir donukluk, buzluk, pularıklık vardır. İşte buna (aka, aga) denir.

Ka, 'alî, ulu, yüksek, büyük demektir. Dilimizde büyük birâdere eşrâf-ı memlekete, büyüklere (aga) denir. Çünkü şimşegin çaktığı anda parlayan aklık cereyânı, zâil olurken yukarıya doğru süzülüp çıkar. Sâ'id, 'alî olur. Gözlerde büyür.

Aka, su'ud etmek, yükselmek yorasınadır. Masdarı kamaktır. Çünkü şimşek cereyânı giderken, sıfatı birden sıyrılıp göğe doğru su'ud etmek olur. Bu masdarın dilimizde varlığı fûrû'undan anlaşılır. (52)

Aka, nüzûl etmek, aşağıya sarkmak yorasınadır. Çünkü şimşek cereyânı başlarken sıfatı gökten yere doğru sarkıp inmek olur. Bunun da masdarı akamaktır. Cereyâna lâzım gelen nüzûldur. Su aşağıya doğru akar.

Turkish Studies

Aka, almak, kapmak, haz ve hatf etmek yorasınadır. Çünkü agâreye karışan, lâzım gelen elbette imkâmı zamanında ele geçen kıymetli şeyleri kapıp almaktır. Buna da akamak denir.

Akab, farab vezninde gören kipidir. Akı, donukluğu, su'ûdu, nüzûlu, ahzı teksîf eden demektir ki pek beyâz olur. Ka'b olur, 'akb olur, ta'kîb olur.

Akab, bembeyaz nesne demektir. Çünkü akı, aklığı teksîf eden pek beyaz olur. Bunun imir kipi akbâdır. Akbamak bembeyaz olmak yorasınadır. Çünkü bembeyaz karışan, bembeyaz olmak olur. Sıfat-ı mef'ûliyyesi "akbâk" ve iren kipi "akbağı"dır. Süt beyaz olan demektir. Akbağı Anadolu'da müsta'meldir.

Akab, her ayağın iki yanlarında taşra çıkmış olan yumru kemik, topuk demektir. Çünkü su'ûdu tefsîf eden yumrulup taşra çıkan olur. Buna eşik de denir. 'Aynı ma'nasıyla Fars diline girmiştir. Nuri Osmâniye Kütüphânesinde 4742 numarada (Lügat-ı Deşîfî).

Akab, eski zamanlarda yay kirişi yaptıkları ak sinir demektir. (53) Çünkü donukluğu su'ûd ve nüzûlu, ahzı teksîf eden demektir ki rengi biraz donuk olan ak sinir olur. Bu da Arap diline girip 'akb denmiştir. Tercüme-i kâmûs'da el 'akb, edeb vezninde ak sinir ma'nasıdır (343).

Akab bir kimsenin izi, peşi, arkası demektir. Bir kimsenin izini, pişini ta'kîb ederek ahvâlini tarassud ve tecessüs etmek yorasına olur. Çünkü su'ûd ve nüzûlu, ahzı teksîf eden peş olur. Peşine düşüp ta'kîb olur. Buna da Arap dilinde 'akb denmiştir. İnsanların evlâdı da 'akbdır.

Akat, balat vezninde aşan kiptir. Donukluğu, su'ûdu, nüzûlu, ahzı, tecâvüz eden demektir ki şu'â' olur. Es'âd olur. İcrâ olur. Bâkî olur.

Akat, havada bulud içinde parlayan uzun uzadı şu'â', ziyâ, nur demektir. Çünkü donukluğu tecâvüz eden, parlayan aklık olur. Buna nur, ziyâde denir. Aynı ma'nasıyla Arap diline girip 'aka denmiştir (Tercüme-i kâmûs c.III, s. 957).

Akat, es'âd etmek, yükseğe çıkarmak, yüceltmek yorasınadır. Çünkü su'ûdı tecâvüz eden, es'âd olur. Masdarı akanmaktır. Yaramak, yaratmak gibi.

Akat icrâ ve inzâl etmek, akıtmak yorasınadır. Çünkü nüzûlu tecâvüz eden icrâ ve inzâl olur. İndirmek, sarkıtmak (54) yorasını da ifâde eder. Masdarı akatmaktır. Bu masdarı Anadolu'da isti'mâl eden Türkler vardır.

Akat, yapışıp kalmak, sımsıkı tutmak, sarılmak yorasınadır. Çünkü ahzı tecâvüz eder, teşebbüs ve ta'alluk olur. Bunun masdarı da akatmaktır. 'Akd etmek yorasına da olur. Bu da 'aynı ma'nasıyla Arap diline girip ahd vezninde 'akd denmiştir (Tercüme-i kâmûs 1213).

Akat, bâkî, dâim, kalan demektir. Çünkü ahzı tecâvüz eden ahz edilmeyip yerinde kalan olur. Bunun imir kipi aktamaktır. Bâkî olmak yorasınadır. Bunun çören kipi aktarmaktır. Nakl ve tahvîl etmek, boşaltmak, yukarıdan aşağı dökmek yorasına olur.

Çünkü akta, bâkîye karışan demektir ki bekâ olur. Bekâyı izâle eden aktarmaktır ki nakl olur. Kalb tahvîl olur. Tahliye ve ifrâğ olur.

Türk dilinde bu masdarın varlığı, isti'mâli gösteriyor ki bâkî yorasına "akat" dilimizde vardır.

Kurûn-ı ûlâ'da 'Irak ilde hükümet eden Türklerden Sâmerî, Samurlu hanedânından hükümdâr-ı 'Irak olan (Akat) pek meşhûr idi. Buna galat olarak Sümmer-Akat denmektedir. İşte bu akat'ın yorası anlaşılır ki bâkî, ziyâ demektir. (55)

Akac, kalac vezninde diren kiptir. Donukluğu, su'ûdu, nüzûlu, ahzı medd eden, uzanan demektir ki şecer olur. Menzil olur, mesâfe olur, revâc olur.

Turkish Studies

Akac, yerden göğe doğru yükselen, karaltı yapan, etrafa kol atan, kol attığı yeri tutan şecer, dirahht demektir. Çünkü donukluğu, su'ûdu, nüzûlu, ahzı medd eden ağac olur. Dilimizde ağaç ve akaç diye pek müsta'meldir.

Akac menzil, mesâfe demektir. Çünkü nüzûlu, ahzı medd eden, uzatan, menzil olur. Mesâfe olur. Lügatnâme s.15'de "Ağac ve yığac, şecer, dirahht, menzil, mesâfe, fersâh yazılıdır.

Akac, revâc, sürüm demektir. Çünkü ahzı medd eden, almayı uzatan, çoğaltan, elbette revâc olur. Revâc olmayan nesneyi kimse almaz. Bunun imir kipi akcadır. Revâca karışan demektir ki nakd olur. Para olur. Akça, 'ak' ile 'ca'dan mürekkebe değildir. Çünkü akcanın hepsi ak ya'ni gümüş olmaz. Bakır ve kağıt da akcadır.

Akaş, yanaş vezninde bîcân kiptir. Donukluğa, su'ûda, nüzûla, ahza, iştirâk eden demektir ki zulmet olur. Samâm olur, imâle olur, cem' olur, kıymet olur.

Akaş, alaca karanlık demektir. Çünkü donukluğa iştirâk eden, yardım eyleyen, alaca karanlık olur. Bunun imir kipi akşadır. (56) Tedricen karamak yorasına olup masdarı akşamak ve burun kipi akşamdır. Zulmeti kendisine cezb ve zımm eden vakt demektir.

Akaş, sarmaşık gibi ağaçlara sarılıp yukarıya doğru ağaç ot demektir. Tam 'Arâpçası samândır. Uzayan asma çubuklarına da akaş denir. 'Aynı ma'nasıyla Arap diline girip 'akş denmiştir (Tercüme-i kâmûs c.II, s. 1152). Çünkü su'ûda iştirâk eden uzayıp gider.

Akaş, ağacın dalını aşağıya doğru çekip eğmek yorasınadır. Çünkü nüzûle iştirâk eden eğilir, bükülür. Masdarı yaraşmak vezninde akaşmaktır. Bunun da Arapçası aynı ma'nada 'akştır (Tercüme-i kâmûs'un aynı sahîfesi).

Akaş, bir nesneyi toplayıp biriktirmek yorasınadır. Çünkü ahza iştirâk eden hem imâle olur hem de cem' olur. Bu da Arap diline 'aynı ma'nasıyla girip 'akş denmiştir ('aynı sahîfe).

Akaş, kıymet demektir. Çünkü ahza iştirâk eden kıymette olur. Kıymetdâr olan ahz olunur. Kıymetsiz nesneyi kimse almaz. Bu da aynı ma'nasıyla Fars diline girip ateş vezninde ahş ve rahş vezninde ahş şeklini almıştır (Lügat-i Deşîşî).

Aşkaş, ayas vezninde sızır kiptir. Donukluğu su'ûdu, nüzûlu, ahzı sezdiren andıran ihsâs eden demektir ki açık sarı olur. Bîyd olur. Mâil olur. Nemle olur. (57)

Akaş, beyaza yakın sarı renk, açık sarı, sarıca demektir. Çünkü donukluğu, buzluğu ihsâs eden andıran açık sarı olur. Buna akaz da denir. Kitâbü'l-idrâk'de akaz selâsferü'l- mu'assam bi'l-bey'az diye târif edilen akaz, beyaza çalan, akı tutan sarı demektir.

Akaş, budakları yukarıya doğru çıktığı hâlde uçları aşağı sarkan salkım söğüt ağacı demektir. Çünkü donukluğu su'ûd ve nüzûlu, ahzı andıran hem sarışın olur, hem uzar hem de aşağı sarkar. Hem de olduğu yeri tutar. Buna akasya denir. Akas bir tarafa meyl eden eğrilen dîvâr, direk, ağaç cism demektir. Her mâil nesne akastır. Çünkü su'ûd ve nüzûlu ihsâs eder. Kâh bir taraf kâh öte tarafa eğilir. Bunun imir kipi aksadır.

Aksa akasa karışan demektir ki 'arc olur, sıklet olur, Tâhir olur. Masdarı aksamaktır. Biri öte sallanarak topal topal yürümek, ağırlaşmak geriye kalmak yorasınadır. Sıfat-ı mef'ûliyyesi aksaktır.

Akas, çalışan, her tarafa koşan, bulduğunu alıp götürmeye gayret eden ince, ufak karıncaya ve yürümesine denir. Çünkü su'ûd ve nüzûlu, ahzı ihsâs eden karınca olur. Karınca yürümesi buna da akaz ve tâ'riben 'akz denmiştir. 'Akz akazın yorasını verir (Tercüme-i kâmûs c.II, s. 728).

Akak, dalak vezninde aban kiptir. Anne ve babasına karşı koyan 'âsî evlâd yorasınadır. Çünkü nüzûlu ve ahzı ta'biiyye eden sefil (58) ve 'âsî olur. Bu da Arap diline girmiş aynı ma'nada

Turkish Studies

'akk denmiştir. Akak, akamak fi'ilinden sıfat-ı mef'ûliyye olur. Sâ'id, sefil, ahîz yoralarını ifâde eder.

Akan, bakan vezninde onan kiptir. Cereyân ve seyelâni, agâreyi, donukluğu, su'ûdu, nüzûlu, ahz-ı kâbil olan demektir ki câri ve sâil olur. Mugayyer olur. İykân olur. Tehîr olur. Tereddüd olur. Hakn olur. Gâret olur.

Akar, akmak fi'ilinden sıfat-ı fâ'iliyyedir. Akıcı, cereyân ve seyelân eden, düşman üzerine şimşek gibi sür'atle yürüyüp giden demektir.

Akan, donuk mechûl, hâfi bir nesneyi aşağı, yukarı tedkîk ve taharrî ederek hâsıl olan yakîn demektir. Çünkü donukluğu kâbil olan, matlâb-ı hâfi olur. Su'ûd ve nüzûlu kâbil olan, tettebbu' ve taharrî olur. Ahz-ı kâbil olan da yakîn olur.

'Aynı ma'nasıyla akan Arap diline girip iykân denmiştir. Yakîn, iykân. Türkçe akan demektir. Bunun imir kipi aknadır. Akna iykâna karışan demektir ki fehm ve idrâk olur. Masdarı aknamaktır. Buna ağnamak da denir. Anadolu'da müsta'meldir. Anlamak da başkadır.

Akan, bir nesneyi alıkomak, muhafâza ve himâye etmek yorasıdır. Çünkü ahz-ı kâbil olan te'vîk ve tehîr olur. Yapacak iken yapmamak bir adamı katl edecek yerde kanını bağışlayıp muhafâza ve himâye etmek olur. Bunun 'Arâbcası aynı ma'nada hakndır. (59)

Akan, biri öte dönüp duran ve dönmek işinde tereddüd etmek yorasıdır. Çünkü su'ûd ve nüzûlu kâbil olan, fi'il ve hareketi ta'yinden 'âciz olan mütereddid olur. Tereddüd olur. Sebatsız dönen adamlara ve tereddüde akan denir.

Bunun imir kipi de aknadır. Akna mütereddid adama, tereddüde karışan demektir ki mütereddid olmak yorasına olur. Lâzımı aknanmaktır. Buna da ağnanmak denir. Hayvanların toprağa, yumuşak yerlere yatıp beri öte dönmeleri ağnanmaktır.

Akan, südün yağını çıkarmak için yayığa, tuluma, küpe koymak, beri öte sallamak, tahrik etmek yorasıdır. Çünkü su'ûd ve nüzûlu, ahz-ı kâbil olan, Hakn olur. Buna da 'aynı ma'nada Arapça hakn denmiştir (Tercüme-i kâmûs c.IV, s. 595).

Akan, gâret, yağma, talan demektir. Çünkü ahz-ı kâbil olan gâret olur. Kitâbü'l- idrâk'de akan, ismü'l-gâret ve kezâ akan ve akın yazılıdır. Akan yağma ve gâyetin adıdır. Akun, akında yağma ve gârettir demek olur.

Akal, çakal vezninde sevin kipidir. Donukluğun, su'ûdun, nüzûlun, ahzın sonuna varan demektir ki ebyaz olur. 'Akl olur, kayd ve rapt olur. İmsâk olur.

Akal, ak, beyaz olan demektir. Çünkü donukluğun sonuna varan, donukluğu zâil, lekesiz, ak olan demek olur. Bunun imir kipi (60) akladır. Akla karışan demektir ki ak etmek olur. Masdarı aklamaktır. Gâyet donuk, siyâh olan nesneye de akal denebilir. Çünkü donukluğun sonuna varan pek donuk olur.

Akal, her nesneyi idrâk ve imsâk eden kuvve-i 'âkile yorasıdır. Çünkü akal su'ûd ve nüzûlun, hasse-i ahzın sonuna varan demektir ki idrâk ve imsâk eden kuvvet olur. Bunun aynı ma'nada Arapçası 'akldır. Akal, Arap dilinde 'akl olmuştur.

Akal bir nesneyi, bir hayvanı, bir insanı bağlayıp tutan kayd, bukağı köstek demektir. Çünkü akal ahzın sonuna varan demektir ki imsâk ve kayd eden nesne olur. İç Anadolu'da bu yörede müsta'meldir. Hayvanı akalladı denir. Hayvanın ayağına akal, bukağı taktı demek olur.

Akal bir nesneyi sık tutmak, aklamak yorasıdır. Çünkü ahzın sonuna varan imsâk olur. İdrâk olur. Rapt olur. Bağlamak da akaldır. 'Aynı ma'nalarda Arap diline girip 'akl denmiştir (Tercüme-i kâmûs c.III, s. 1446).

Turkish Studies

Akar, bakar vezninde çören kiptir. Mâziyi, donukluğu, su'ûdu, nüzûlu, ahzı tevsî'en izâle eden demektir ki müstakbel olur. İbîzâz, ahar olur. Medhûş olur. 'Akar olur. 'Akr olur.

Akar, akmak fi'ilinden sîga-i müstakbeldir. Cereyân ve seyelândır. Düşman üzerine gider demektir. Çünkü mâziyi izâle eden müstakbel olur. Akıyor, akacak fi'illeri muhtemel olur. (61)

Akar, tadrîcen aklanmak, ak olmağa başlamak yorasıdır. Masdarı akarmak, ağarmaktır. Çünkü donukluğu izâle eden ağarmak olur. Ağaran nesnede donukluk tadrîcen zâil olur. Bunun imir kipi akramaktır. Sıfat-ı mef'ûliyyesi akraktır. Gâyet ak olan demektir.

Akar, işe yaramayıp yabana atılan çör çöp mukûlesi demektir. Çünkü akar, ahzı izâle eden demektir ki işe yaramayıp harca itilen nesne olur. 'Aynı ma'nasıyla Fars diline girip ahar şeklini almıştır. Buna ahâl da denir (Lügat-ı Deşîşî).

Akar, ansızın gelen bir korkudan bir 'arzadan dolayı belinleyip ileri geri, aşağı yukarı gitmeğe mecâli kalmayan medhûş sergerdân yorasıdır. Bu da 'Aynı ma'nasıyla Arap diline girip bakar vezninde 'akar denmiştir (Tercüme-i kâmûs c.II, s. 554).

Çünkü su'ûd ve nüzûlî izâle eden, ne tarafa gideceğini, ne yapacağını bilemeyen 'âciz, medhûş, sergerdân olur. Şu yorasıyla 'akıdır.

Akar, menzil ve mâvî makûlesi olan mülk yorasıdır. Çünkü izâle eden mülküyettir. Kendisinin mülkü olan bir nesneyi almağa kimse kalkışamaz. Bu da aynı ma'nasıyla Arap dilinde 'akar şeklini almıştır. 'Akar Türkçe akardır.

Akar, kısır olan dişîye ve kısırlığa denir. Çünkü ahzı izâle eden kısır olur. Kısırlık olur. Erkek nutfesini rahminde (62) izâle eden dişî kısırdır. Kısırlık da akardır. Arap dilinde buna 'akr denir. Bundan 'âkar, kısır demektir.

Akar bir nesneyi yaralamak, kesmek zebh etmek yorasıdır. Çünkü ahzı izâle eden de kesmek, zebh etmek olur. Bunun masdarı "akarmak"tır. Arap dilinde buna da 'aynı ma'nada 'akr denmiştir. Türkçe kâmûs, c.II, s. 552.

Ak tümiyle "aka" imir kipinden teşkîl eden şu kipler Temel'in birinci kısmında bir örnek olmak üzere yazıldı. Mütâ'ala ve tenkîd edecek münevverlerimizin gözleri önüne kondu. Otan kipi olan "aku, aki" ile bundan teşkîl eden kipler ikinci kısma bırakıldı.

Temel, Türk dilinin dirilmesini, 'ilmî bir lisân hâline girmesini kendisine emel edinmiş bir eserdir. Bu emele hizmet ve yardım edecek münevverlerimizin 'âlimâne, sâlimâne tenkîdlerini tenvîrlerini dört gözle bekler.

Temel, Türk dilinin ve harsının yükselmesine büyük himmetler, kıymetli emekler bezl eden yüce Ma'arif Vekâleti tarafından takdîr ve mu'âvenet, münevver Türklerden de lâyıık olduğu ragbeti görürse ikinci kısmını da cüz cüz 'arz eder. Birinci cüz'ün sonu. (63)

Birinci Cildin Fihristi

İfâde-i Merâm	3
Türk Dilinde Harfler ve Taksimâtı	9
Temel ve Yedek Harfler	10
İydil Harfler, Harekeler ve Envâ'ı	15
Noktalar	25
Harflerin Ma'naları	26

Kelimelerin Teşkilâtı Sîgaların Envâ'ı ve Istılahâtı 33

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/1 Winter 2013

KAYNAKÇA

CAFEROĞLU, Ahmet, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, 3. Baskı, İstanbul 1993.

Hüseyin Hüsameddin, Temel (Birinci cüz), İstanbul 1344.

AYDIN, Mesut - AYDIN, Güler, Hüseyin Hüsameddin, Amasya Tarihi, Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, Amasya 2007.

ZÜLFİKAR, Hamza, "Tanzimat Dönemi Gramerciliğinin Bazı Terimleri üzerine", *Uluslararası Türk Dili Kongresi 26 Eylül -3 Ekim 1998*, Ankara 1996.

Türk Ansiklopedisi, Cilt: XIX, Meb Yay., Ankara 1971. (TA 1971)

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, Cilt: VIII, Dergâh Yay., İstanbul 1998. (TDEA 1988)